

**QAACCESSA WALFAANOMMII DUBBIFAMAA LOOGA
OROMOO TUULLAMAA: AKKA GODIINA SHAWAA
KAABAA AANAA WARRA JAARSOOTTI
FIQAADUU KAASAA**

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OG-BARRUUF
FOOKILOORIIF DHIYAATE**

**KOOLLEJJII NAMOOMAA, QOO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAAMTII**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OG-BARRUUF
FOOKILOORII, YUUNIIVARSIITII FINFINNEE**

HAAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

**QAACCESSA WALFAANOMMII DUBBIFAMAA LOOGA
OROMOO TUULLAMAA: AKKA GODIINA SHAWAA
KAABAA AANAA WARRA JAARSOOTTI**

FIQAADUU KAASAA

GORSAAN: AMAANU'EEL ALAMAAYYOO (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
MUUMMEE AFAAN OROMOO BARSII SUUF GAMISAAN
GUUTTACHUUF DHIYAATE**

**KOOLLEJJII NAMOOMAA, QOO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAAMTII, MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OG-BARRUUF FOOKILOORII YUUNIIVARSIITII**

FINFINNEE

HAAGAYYA 2010/2018

FINFINNE

Yuunivarsiitii Finfinnee
Dhaabbata Qarannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo barsiisuuf guuttachuuf
Fiqaaduu Kaasaatiin mata-duree Qaaccessa Walfaanommii Dubbifamaa Looga Oromoo
Tuullamaatiin walqabatan irratti qophaa'ee sadarkaa ulaagaa yuunivarsiitiin kaa'e guutera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____mallattoo _____guyyaa_____

Qoraa keessaa _____mallattoo _____guyyaa_____

Gorsaa_____mallattoo _____guyyaa_____

Itti gaafatamaa muummee yookiin walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Ibsa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerrame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uu isaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa ka'uu koo mallattoo kootiin mirkaneessera.

Maqaa _____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Ani Dr. _____barataan kun hojiin isaa of ittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattoo kootiin mirkaneessera.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Gabaabsa

Kaayyoon qorannoo kanaa sagaleewwan walfaanommii dubbifamaa jechoota Afaan Oromoo keessatti argaman keessaa sagaleewwan walfaana hiriiruu danda'aniifi hindandeenye; walfaanommii uumuu keessatti kanneen jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lamafaarrafi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti jalqabarra hiriiranitti dhamsagoonni dubbifaman aananii dhufuun waliin hiriiraniifi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa lammaffaarra hiriiranitti dhamsagoonni dubbifamaan hordofanii galuu danda'an kam kam akka ta'e qorannoo kanaan adda baasuudha. Kaayyoo kanas galmaan ga'uuf barreeffamoonni Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Warra Jaarsootti argamaniifi jechoonni Afaan Oromoo hawaasni Oromoo naannoo qorannoon kun itti gaggeeffametti argaman fayyadaman sakatta'amanii jiru. Tooftaa funaansa ragaa keessaa qorannoon kun sakatta'a dookimantii, haasa'a namootaa keessatti hirmaachuu dhimma bahamee jira. Ragaalee mala kanaan funaannaman kana immoo akkamtaatti dhimma bahuufi hanga tokko immoo hammamtaadhanis kaa'uun xinxaalamaniiru. Haaluma kanaan bu'aan xiinxala ragaa akka muullisutti dhamsagoota dubbifamaa Afaan Oromoo keessaa kanneen jechoota Afaan Oromoo keessatti walfaana hiriiruu danda'an; kanneen walfaana hiriiruu hindandeenye; kanneen yemmuu walfaana hiriiran jalqaba hiriiruu danda'an; kan lammaffaarra hiriiran; haala lamaan jalqabaafi lammaffaarrafi warreen jalqabarra hiriiranitti kan fufaniifi lammaffaarra kan hiriiran kan hordofuu danda'an qorataan kun qorannoo kana keessatti adda baasee jira. Kanaafuu, qorannoo kana bu'uureffachuun namoonni Afaan Oromoo irratti qorannoo gaggeessan, Biiron Aadaafi Turiizimii Oromiyaa, barsiisonniifi barattoonni, ogeeyyii birnootaa, abbaa afaanichaa kan ta'e hawaasni Oromoo qorannoo kanatti fayyadamuufi daran cimsuun irraa akka eeggamu qorannoo kana keessatti ibsameera.

Galata

Waan hundaa dura jalqabaa hanga xumuuraatti gargaarsa isaatiin bu'aa ba'ii hedduu keessa na dabarsee ifaajee koo kan galmaan naaf gahe Waaqayyo onnee koorraa nan galateeffadha.

Itti aansuun gorsaa koo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoo nuffii tokko malee adeemsa qorannoo kanaa milkeessuuf osoo yeroofi beekkumsa isaanii hinqusatiin jalqabaa hanga dhumaatti yaadaafi gorsa humna namatti horuufi nama qajeelchu naaf kennuun milkaa'ina kaayyoo qorannoo kootiif deeggarsi naaf godhan yoomiyyuu kan dagatamuu miti. Kanaaf galata olaanaan galchaaf. Dabalataan mata-duree koo kana irratti namoota yaada naaf kennan hundaaf galanni koo guddaadha. Kana malees hawaasa Oromoo wareegama adda addaa kaffalanii afaan kana nuuf tursiisanii afaan barnootaa akka ta'u nuuf taasisaniifi namoonni mata duree kanaan walqabatee barreeffama adda addaa barreessan hojiin isaanii kun milkaa'ina qorannoo kootiif waan hedduu na gargaareef osoo hingalateeffatin bira darbuu hinbarbaadu. Dhumarrattis, maatiin koo marti yemmuun ani hojii kana hojjedhu yaadaafi yaaddoo koo waan narraa qooddataniif galanni waaqaafi lafaa isaan haaga'u.

Baafata

Gabaabsa-----	i
Galata	ii
Boqonnaa Tokko.....	5
1.Seensa	5
1.1.AriirrataQorannichaa	5
1.2.Ka’umsa Qorannichaa.....	2
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	3
1.3.1.Kaayyoo Gooroo	3
1.3.2. Kaayyoo Gooree	3
1.4. Faayidaa Qorannichaa.....	4
1.5.Daangaa Qorannichaa	4
1.6. Hanqinoota Qorannichaa.....	5
Boqonnaa Lama	7
Sakatta’a Barruu.....	7
2.1.Seensa	7
2.2.Sakatta’a Barruulee Walfakkii	7
2.2.1. Hiikaa Walfaanommii Dubbifamaa	7
2.2.2.Iddoo Walfaanommiin Dubbifamaa Itti Argamu-----	8
2.2.3Dhamsagoota Dubbifamaa Walhordofuu Danda’aniifi HinDandeenye-----	8
Boqonnaa Sadi-----	16
Malleen Qorannoo-----	16
3.1. Seensa-----	16
3.2. Mala Qorannichaa-----	16
3.3. Irraawwatama Qorannichaa-----	16
3.4. Madda Ragaa Qorannichaa-----	17
3.5.Iddatteessuu-----	18

3.6. Meeshaalee Funaansa Ragaa-----	19
3.7. Mala Qaaccessa Ragaalee-----	19
3.8.Mala Qindoomina Odeefannoo-----	20
Boqonnaa Afur-----	22
Ragaalee Dhiyeessuu, xinxaluufi Hiikuu-----	22
4.1. Seensa-----	22
4.2.JechootaWalfaanommmii Dubbifamaa Funaannaman-----	22
4.2.1.Xinxala Dhamsagoota Walfaanommmii Dubbifamaa Uumanii-----	26
4.2.2.Xinxala Dhamsagoota Walfaana Hiriiruun Walfaanommmii Uumuu Hindandeenye-----	31
4.2.3.Xinxala Dhamsagoota Jalqaba Hiriiruun Walfaanommmii Uumanii-----	33
4.2.4.Xinxala Dhamsagoota Lammaffarra Hiriiranii Walfaanommmii Uumanii-----	34
4.2.5.Xinxala Sagaleewwan Jalqabas Lammaffaas Hiriiruudhaan Walfaanommmii Uumanii-----	35
4.2.6.Xinxala Dhamsagoota Dubbifamaa Jalqabarra Hiriiruun Walfaanommmii Uumanitti Fufanii Walfaanommmii Uumuuf Kan tajaajilan-----	37
4.2.7.Xiinxala Dhamsagoota Lammaffarra Hiriiranii Walfaanommmii Uuman Dursanii Dhufuun Tajaajila Walfaanommmii Kan Kennan-----	40
Boqonnaa 5-----	44
Guduunfaa, Argannoofi Yaboo-----	44
5.1.Guduunfaa-----	44
5.2. Argannoo-----	45
5.2.1. Dhamsagoota Walfaana Hiriiruun Walfaanommmii Uumuu Danda'an-----	46
5.2.2.Dhamsagoota Walfaana Hiriiruun Walfaanommmii Uumuu HinDandeenye-----	46
5.2.3Walfaanommmii Uumuu Keessatti Dhamsagoota Jalqabarrafi Lammaffarra Hiriiran-----	47
5.2.4. Walfaanommmii Uumuu Keessatti Sagaleewwan Lammaffarra Hiriiran-----	48
5.2.5.Dhamsagoota Dubbifamaa Dhamsagoota Dubbifamaa Jalqabarra Hiriiranii Walfaanommmii Uumanitti Fufan-----	48
5.2.6.Dhamsagoota Dubbifamaa Dhamsagoota Dubbifamaa Lammaffaa HiriiraniiWalfaanommmii Uuman Dursan-----	49
5.3.Yaboo-----	50

Wabii

Dabalee

Boqonnaa Tokko

1.Seensa

Boqonnaan kun mata-dureewwan garaagaraa of jalaa qaba. Isaanis, ariirrata, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo gooroofi gooree qorannaa, faayidaa qorannichaa, daangaa qorannichaafi hanqina qorannichaafaa walduraa duubaan armaan gaditti tarreeffameera.

1.1.AriirrataQorannichaa

Kaayyoon barnoota afaanii yeroo kamiyyuu dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu, barreessuu, seer-lugafaadha. Barnoota afaanii kana keessaa immoo tokko beekkumsa caas-lugaa (seera afaanii)ti. Kana jechuunis, afaan seera ittiin bulu qaba jechuudha. Laurel J. B. (2000:3) “language is rule governed, creative, universal, innate and learned at the same time,” jedha. Kanarraa kan hubannu afaan hunduu seeran kan bulu ta'uu; kalaqaa ilma namaa kan ta'e; biyyoolesummaa kan qabu; kennaafi kan baratamu ta'uusaati. Ammaaf garuu mata-duree qorannaa kanaa waliin kan deemmu, afaan caasaa yookiin seeran buluu (rule governed) ta'uudha. Afaan seera ykn caas-luga hinqabne immoo dagaaginaafi waltina afaanichaarraa dhiibbaa guddaa geessisa. Kunis, caas-lugni afaaniif barbaachisaa ta'uu isaati. Caasawwan (caas-luga) afaan ittiin bulu keessaa akka fakkeeniyatti muraasa kan fudhannu yoo ta'e: caasaa irra butaa, seera sagaloonni walfaana hiriiruun jecha uuman; seera jechoonni walfaana hiriiruun hima uuman; seera himoonni walfaana hiriiruun keeyyata uuman; caasaa himaafi k.k.f.

Haaluma kanan, Afaan Oromoos caasaa yookiin seera ittiin bulmaataa kan mataasaa danda'e kan qabuu ta'uusaati. Caasaawwan Afaan Oromoo qabu keessaa tokko immoo caasaa walfaanommii dubbifamaa Afaan Oromooti. Afaan Oromoo keessatti caasaa walfaanommii dubbifamaa yemmuu jedhamus maalummaa walfaanommii ilaalchisee dhamsagoonni dubbifamaan gosa adda addaa jecha gedduutti walitti aananii yoo galan walfaanommii dubbifamaa jedhamu. Kana jechuunis, iddoo walfaanommiin dubbifamaa itti argamu gedduu jechatti qofa jechuudha. Jechoonni Afaan Oromoo jalqabaafi dhumarra kan irra hinbutamne ykn hinjabaanne ta'uu beektoonni ni mirkaneessu. Getaachoo Rabbirraa (2011:25) “Dubbifamtoonni gosa adda addaa lama walitti aananii niargamu. Dubbifamtoonni gosa adda addaa lama walitti aananii hiriira keessatti yogguu argaman irra butaa jedhamuun beekkama.”

Dabalataan, dhamsagoota Afaan Oromoo jiran keessaa dhamsagoota dubbifamaan jecha gedduutti walfaana hiriiru kan danda'aniifi hindandeenye jechoota Afaan Oromoo keessa jiru.

Getaachoo Rabbirraa (2011:25-26)*Qorannoon gadi-fageenyairra butaa kanarratti hin godhamiin malee dubbifamtoonni walitti aananii hiriira keessatti argamaniifi siruma yookiin abadan dubbifamtoonni gosa adda addaa walitti aananii galuu hindandeenye jiru. Dubbifamtoonni gosa adda addaa walfaana galuun irra buta uumuu danda'an walfaanommii halaalaa jedhamu.*

Kana malees, Afaan Oromoo jechoota walfaanommii dubbifamaa of keessaa qabanis ta'ee kanneen biroo haala dubbii namoonni dubbataniin kan barraa'u. Kanaafuu, jechoonni walfaanommii dubbifamaa of keessaa qaban kun looga naannoo tokkootii gara looga naannoo biraatti haala dubbii naannoo sanaa irratti waan hundaa'uuf garaagarummaa kan qaban ta'uufaa kanneen jedhan kun seerota Afaan Oromoo turaniifi jiran keessaa muraasa. Seeronni caasaa walfaanommii dubbifamaa turaniifi jiran armaan olitti tarraa'an kunis boqonnaa lama jalatti ballinaan kaa'amaniiru.

Haaluma armaan olitti ibsamuuf yaallameen jechoota Afaan Oromoo keessatti jecha gedduutti dhamsagoonni dubbifamaan walfaana hiriiraniifi kan walfaana hinhiriirre kun ballinaan waan hinilaallamneef qorannoo kana keessatti kan ilaallamu ta'a. Dabalataan, dhamsagoota Afaan Oromoo walfaana hiriiran kana keessaa jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lammaffaarra kan hiriiraniifi tokkon tokkon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti jalqabarra hiriiran kanatti dhamsagoonni dubbifamaan fufanii galuu danda'aniifi tokkon tokkoon dhamsagoota lammaffaarra hiriiran kana hordofaanii dhamsagoonni dubbifamaan galuu danda'an qorannoo kana keessatti kan adda ba'eera.

1.2.Ka'umsa Qorannichaa

Walfaanommiin dubbifamaa caasaa Afaan Oromoo keessaa tokko.Kanaafuu, barnoota afaanii sadarkaa adda addaatti caasaan walfaanommii dubbifamaa kun kan kennamaa tureefi kennamaa jiru ta'uun beekkamaadha.Kana keessattis, maalummaa walfaanommii dubbifamaa ilaalchisee sagalee dubbifamaan gosa adda addaa lama sagaleewwan dachaa osoo hindabalatin walitti aanuun yemmuu galan irra buta (walfaanommii dubbifamaa) kan uuman ta'uun beekkamaadha.

Kana males, hawaasni Oromoo yaada isaanii ibsachuuf, guyyaarraa barreeffamoota adda addaa barreessaafi haasa'aa oolu.

Dabalataan, mana barumsaa keessatti barsiisonnifi barattoonni barreeffamoota adda addaa kanneen akka jechoota barreessuu; jechoota tartibeessuun hima ijaaru; himoota qindeessuun keeyyata uumuu; kitaaba barnootaa keessatti dubbisawwan argaman gabaabsanii barreessuufi kan gabaabbate immoo ballisuufi k.k.f nibratu. Yemmuu yaadota kana baratan, barreessaniifi haasa'an sagaleewwan dubbifamaa walfaana hiriiran hedduu barreeffama, barnootaafi haasa'a isaanii keessatti kaasaa oolu.

Haata'u malee, waa'een walfaanommii dubbifamaa kun sadarkaa barnootaa adda addaatti kan barataman, barreeffamaafi haasa'a keessatti kan itti gargaaraman ta'us gaaffilee kana ka'umsa godhachuun qorannoo kana gaggeessee jira. Kunis:

- 1.Dhamsagoota dubbifamaa Afaan Oromoo keessaa walfaana hiriiruu kan danda'an isaan kami? Kan walfaana hiriiruu hindandeenye hoo?
- 2.Dhamsagoonni dubbifamaan kun yemmuu walfaana hiriiran kan jalqaba hiriiraniifi lammaffaarra hiriiran kam kami?
3. Iddoo lamaanuu (jalqabaafi lammaffaarra) dhamsagoonni dubbifamaan hiriiran dhamsagoota kami?
4. Tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti jalqaba hiriiranitti fufanii dhamsagoonni dubbifamaan galuu danda'an eenyu faadha?
5. Tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti lammaffaarra hiriiran dursanii dhamsagoonni dubbifamaan hiriiran dhamsagoota kam faadha? gaafiileen jedhan gaaffilee qorannoo kana geggeessuuf qorataa kakasaniidha.

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa kaayyoo gooroofi kaayyoo gooree jedhamee akka armaan gadii kanatti kaa'amee jira.

1.3.1.Kaayyoo Gooroo

Caasaa walfaanommii dubbifamaa jecha Afaan Oromoo keessatti qaaccessuu.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

-Dhamsagoota dubbifamaa walfaana hiriiruu danda'aniifi hindandeenye adda baasuu.

-Walfaanommii dubbifamaa keessatti dhamsagoonni dubbifamaan jecha gedduutti jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lammaffaarra kanneen hiriiruu danda'an kam kam akka ta'an adda baasuu.

-Tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jalqaba hiriiraniitti fufanii dhamsagoota dubbifamaa galanii irra buta uuman addaan baasuu.

-Tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa lammaffaarra hiriiran dursanii dhamsagoota dubbifamaa galuun tajaajila walfaanommii dubbifamaa kennuu danda'an adda foo'uu.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon Qaaccessa Walfaanommii Dubbifamaa Looga Oromoo Tuullamaa irratti gaggeeffame kun faayidaaleen inni kennuu danda'u keessaa muraasni dagaaginafi waaltinaaf bu'aa

guddaa buusuu; qaamoleen waa'ee caas luga Afaan Oromoo irratti hojjetan kanneen akka barsiis otaa, barreessitootaa, barattootaafi k.k.f. qorannoo kana akka wabiitti gargaaramuu kan danda'an ta'uu, yaadoleen jedhan faayidaa qorannoon kun kennuu danda'u.

Kana malees, Afaan Oromoo yeroo afaan barnootaa ta'eefi barnoonni Afaan Oromoo kennamuu eegale irraa eegalee, waa'ee walfaanommii dubbifamaa ilaalchisee barnoonni sadarkaa adda addaatti kennamaa tureera. Haata'u malee, sagaleewwan dubbifamaan walfaana hiriiruu danda'aniifi hindandeenye; jalqabarra, lamaffaarra, jalqabaafi lamaffaarra, kan jalqaba hiriirutti kan fufu; kan lammaffaarra hiriiran kana dursanii galanii dhamsagoonni dubbifamaan kami kan jedhuu kana adda baasuuf qorannoon kun hedduu barbaachisaadha. Dabalataan, namoota waa'ee walfaanommii dubbifamaa irratti hubannoo argachuu fedhaniif nifayyada. Namoota dhimma kanarratti qorannoo gadi fageenyaa gaggeessuu barbaadaniif akka ka'umsaatti gargaaruu danda'a.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorataan qorannoo tokkoo dhimmoota hunda keessa galuun qorannoo gaggeessuun baay'ee rakkisaadha. Kanaafuu, qorataan kunis qorannoo isaa kana daangessee jira. Haalonni ittiin daangeffamanis qorannichi kan hundaa'u looga (loqoda) hawaasni Naannoo Oromiyaa, Godiina Shawaa Kaabaa, Aanaa Warra Jaarsoo dubbatuufi meeshaalee funaansa raga bar-gaaffii, hirmaachuufi barreeffamoota dubbii hawaasaatiin walqabataniis Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Warra Jaarsoo keessatti barreeffamanii jiran, kanneen akka afoola adda adda sirnoota adda addaa keessatti itti tajaajilamanii; kabaja ateeteefi haala raawwii isaa irratti wantoota raawwachuu qabanifi k.k.f kun jechoota hawaasni fayyadamu kana irratti hundaa'ee waan barraa'eef, barreeffama kana sakatta'uun qorannoon kun gaggeeffamee jira.

Dabalataan, qorannoon kun sagaleewwan dubbifamaa walfaana hiriiraniifi walfaana hinhiriirre; kanneen jalqaba hiriiran; lammaffaarra kan hiriiran; jalqabaafi lammaffaa kan hiriiraniifi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti jalqabarra hiriiran kanatti fufanii dhamsagoonni dubbifamaan galan kam kam akka ta'efi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa lammaffaarra hiriiran dursanii argamuu kan danda'an adda baasuuf malee sababoota kanneen ibsaman kun haala sanaan argamaniif kan hinilaalle ta'uu; haalli dhamsagoonni dubbifamaan walfaana hiriiran olitti kaa'aman kun jechoota idilee haasa'a namootaa keessatti tajaajilarra oolan keessatti qofa kan ilaallamu ta'a. Jechoota alidilee ta'an keessatti kan hinilaallamne ta'uusaati. Kana malees, dhamsagni hudhaan dubbifamaa dura waan hinjirreefi dubbifamaan hudhaa hordofsiisan illee muraasa waan ta'eef sagalee hudhaa kan hindabalanne ta'uufi sagaleewwan dubbifamaan walfaana hiriiran kunneen sagaleewwan qabeenyaa Afaan Oromoo ta'an keessatti malee sagaleewwan ergisaa (/v/, /p/, /z/, /ts/,) keessatti hinilaallaman. Kana malees, sagaleewwan dachaan gosa adda addaa lama walitti aanan hinjiru. Kanaafuu, qorannoon kun isaan kana hindabalatu. Dabalataan dhamsagoonni dachaniifi sagaleewwan muraasni haala /ssh/, /ddh/, /nyy/, /nny/, /phh/, /chh/, /cch/, /shh/, /dhh/ kanaan wal faana hiriirani jecha keessatti waan hinargamaneef isaan kana qorannoon kun hindabalatu. Dhamsagoonni muraasni haara'a ifa ta'aniifi jechoota hawaasichaa keessatti ifatti hinbeekkamne illee yoo jiraate, qorannoo kana keessatti hinilaallamne. Kanatti aanses, baayyinni sagaleewwan walfaana hiriiruun jechoota adda addaa keessatti irra deddeebiin argamuufi dhiisuun qorannoo kanaan hinilaalamne. Jecha tokko keessatti yoo walfaanommiin jiraate illee walfaanommii dubbifamaa uumaniiru jechuun akka qorannoo kanaatti fudhatameera. Qorannaan kun jechoota qullaa (bu'uura) ta'an keessatti malee kanneen fufiilee maxxanfatan keessatti hinilaalamu. Dhamsagoota dubbifamaa walfaana hiriiruu danda'an hunda tarreessuun waan hindanda'amneef muraasa isaanii qofa akka fakkeenyyatti qorannoo kana keessatti dabaluun waliin qaba isaanii immoo dhuma qorannoo kanaarratti galcheera jechuudhaan qorannoon kun daangeffameera.

1.6. Hanqinoota Qorannichaa

Qorannoon qaamolee hunda irratti gaggeeffamuu hindanda'u. Haata'u malee, namoota muraasa namoota hunda bakka buusuun qorannoo gaggeessuun nidanda'ama. Dastaa Dassaalenyi (2013:132) Trochim wabeeffachuun akka ibsetti "iddattoo filachuun adeemsa jamaa tokko keessaa odeeffannoo argachuudhaaf namoota ykn qaamota jamaa sanaa fudhatanii itti

fayyadamuudha.” Ta’us iddattoowwan ykn barattoonni kutaa 11ffaa akka iddattootti fudhataman sagaleewwan dubbifamaa walfaanommii uumaniifi hinuumne akka sakatta’an ykn sassabanii qorataatti akka gabaasan gaafataman fedhii dhabuu danda’u ta’a;barreeffamni isaaniillee dubbifamuu diduu mala.

Akkasumas, sagaleewwan Afaan Oromoo keessatti tajaajila kennan kanneen ergisaadhaan Afaan Oromoo keessatti tajaajilan hunda hammachuu dhabuun qorannoo kanaa akka hanqinaatti ilaallamuu danda’a ta’a, kanneen jedhan hanqinoota qorataan qorannoo kanaa na qunnaamuu danda’an jedhee shakkuudha.

Boqonnaa Lama

Sakatta'a Barruu

2.1.Seensa

Boqonnaa kana keessaatti sakatta'a yaaxinaalee qorannichaan walqabataniifi sakatta'a barruulee walfakkii qabantu ilaallama. Sakatta'a barruu walfakkii qorannichaa jalatti maalummaa irra butaa (walfaanommmii dubbifamaa), iddoo irra butaan (walfaanommiin dubbifamaa) itti argamu, sagaleewwan Afaan Oromoo walfaana hiriiruu danda'aniifi hindandeenye kam kam akka ta'an yaanni barreesitoonni lafa kaa'an adda bahee haala armaan gadii kanaan kaa'amee jira.

2.2.Sakatta'a Barruulee Walfakkii

Barruu walfakkiin qorannoo kana deeggaruu danda'an mata-duree adda addaatti qoqqooddamanii haala armaan gadii kanaan kaa'amanii jiran.

2.2.1. Hiikaa Irra Butaa (walfaanommmii dubbifamaa)

Caasaa irra butaa irratti hayyoonni adda addaa hiikaa kennaniiru. Kanneen keessaa muraasni:

Getaachoo Rabbirraa (2011:25) "Dubbifamtoonni gosa adda addaa lama walitti aananii niargamu. Dubbifamtoonni gosa adda addaa lama walitti aananii hiriira keessatti yogguu argaman irra butaa jedhamuun beekkama."

Tafarii Ayyaanaa Focaa (2005:23) "Irra butaan kan argamu yeroo dhamsagni dubbifamaan akaakuu adda addaa lama jecha tokko keessaatti walitti aananii dhufaniidha." Gaaddisaa Abarraa (2001:8) *Sagaleen oggaa daran gabaabbatu irrabutaa taha.*

Fkn: Lilmee, Ilkee, Jilba, Marga

Jechoota asii olii keessatti kanneen jala muraman sagalee irra butamaniidha. Godinaalee Oromoo adda addaa keessatti irra bunni akdubbii naannawaa uuman. Keessattuu qubeen sadi (g, k, q) akka adda addaatti irra butaman. Kunis garaagarummaa akdubbii faan Oromoo keessatti baballise.

Barreeffama armaan olii kana irraa hubatamuun kan danda'amu walfaanommmii dubbifamootaa kan argamuu danda'u jecha gadduutti qofa ta'uu isaati.

2.2.2.Iddoo Irra Butaan (walfaanommiin dubbifamootaa) Itti Argamu

Afaan Oromoo keessatti walfaanommiin dubbifamootaa gedduu jechaa qofatti argama. Kana jechuun immoo jechoonni Afaan Oromoo jalqabaafi dhumarra hinjabaatu (walfaanommi hinuumu) jechuudha. Kanaaf immoo barreessitoonni baayyeen haala armaan gadii kanaan ragaa ba'anii jiru:

Getaachoo Rabbirraa (2011: 25) *Seerri irra butaa Afaan Oromoo keessatti gidduu hiriira yookaan jecha qofatti dubbifamtoota gosa adda addaa walitti aansa. Kana jechuun jalqabaafi dhuma jechaa ykn hiriira irratti sagaleen irra butaa hinargamu jechuudha. Kana malees, Afaan Oromoo keessatti dubbifamtoonni gosa adda addaa lamaa ol walfaana galuu hin danda'an.*

<i>Fkn: garba</i>	<i>qalbii</i>
<i>Farda</i>	<i>kolfa</i>
<i>Ilma</i>	<i>mirga</i>
<i>Korma</i>	<i>arba k.k.f.</i>

Tafarii Ayyaanaa Focaa (2005:23) “Dubbifamtoonni otoo dubbachiiftuu of gidduu hingalchin walhordofuu kan danda'an jecha gidduutti duwwaadha. Kana jechuun dubbifamaan lama jalqabaafi dhuma jechaarratti walhordofuu galuu hindanda'u jechuudha.”

Addunyaa Barkeessaa (2016:17) “Afaan Oromoo keessatti dhamsagoonni jalqabaafi dhumarratti irra hinbutaman; hinjabaatan. Gabaabumatti, dhamsagni dubbifamaan tokko dubbifamaa osoo hintaane dubbachiiftuu fudhachuun jalqabaafi dhumarratti argamuu danda'a jechuudha,” jedha.

2.2.3Dhamsagoota Dubbifamaa Walhordofuu Danda'aniifi Hindandeenye

Sagaleewwan dubbifamaan Afaan Oromoo walhordofuu danda'aniifi kanneen walhordofuu hindandeenye jechoota Afaan Oromoo keessatti niargamu. Isa kana immoo ragaa beektota adda addaatiin kan deeggarru yoo ta'e akka armaan gadii kanatti ilaaluun ni danda'ama.

Addunyaa Barkeessaa (2016:14-17) *Wal-faanommiin dhamsagootaa AO kennataadha. Haala kana keessattis dhamsagoonni wal-filatanii hiriiru. Akkuma namoonni amalli isaanii yoo walii ta'e malee waliin jiraachuu hindandeenye, dhamsagoonnis amalaan waliin galanii argamu. Kaan ammoo, amala isaanii dhamsagoota ollaa*

isaaniitii kennuun yookaan amala warra ollaa isaanii fudhachuun waliin hiriiruuf haala mijeeffatu. Kanaafuu, dhamsagoonni warri kam akka wal-faana hiriiraniifi hiriiricha keessatti adeemsi dhamsagaa akkamiin akka geggeeffamu, kamtu amala kami akka fudhatuufi kamiif akka kennu addaan baafachuuf fakkeenya armaan gadii xiinxalla.

/lb/   /ld/   /lf/   /lg/   /lm/   /lk/   /lq/   /lt/   /lx/

Alboo bolde balfe algee ilma alkan holqa bulte balxaqgee

Golboo waldaa ulfa cilgee qalma malkaa kalqaa galtuu filxii

dilba ildiime kolfe glma ilkaan holqe ulte walxaxaa

Getaachoo Rabbirraa (2011:25-26) *Qorannoon gadi-fageenyaan irra butaa kanarratti hin godhamiin malee dubbifamtoonni walitti aananii hiriira keessatti argamaniifi siruma yookiin abadan dubbifamtoonni gosa adda addaa walitti aananii galuu hindandeenye jiru. Dubbifamtoonni gosa adda addaa walfaana galuun irra buta uumuu danda'an walfaanommi halaalaa jedhamu.*

Fkn -lb- qalbii, jilba, dilbii

-rm- jirma, harma, morma

-gd- dugda, dhugde

-rj- urjii, arjaa

-lf- kolfa, balfa

-rd- farda, sarde

-lm- ilma, galma

Dubbifamtoota Afaan Oromoo gosa adda addaa siruma ykn abadan walfaana galuu hin dandeenye walfaanommi haraamaa jedhamu.

Fkn: -bk- hin jiru

-?l- “

-dh- “ k.k.f.

Tafarii Ayyaanaa Focaa (2005:2) *Sagalee dubbifamaan sagalee dubbachiistuu malee wal hordofuu hindanda'an. Warra walhordofuu danda'an keessaa kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti haa ilaallu.*

-bd- abdi -mc-gomcee

-bj- abjuu -rc- horcaa'ii

-fq- dafqa -rk- harka

-ft- urgooftuu -ry- maryachuu

-gd- fuugde -lb- albuuda

-gn- fiigne -kt- daaktuu

-gs- gogse -lk- halkan

-mt- diimtuu -lm- galma kkf.

Akka seera Afaan Oromootti dubbifamtoonni walhordofanii (combined) ta'anii walhordofuu hindandeenye afaanicha keessatti niargamu. Dubbifamtoota jecha gidduutti walhordofanii galuu hindandeenye ta'an akka armaan gadiitti haa ilaallu.

a-bc-

b-bw-

c-nyt-

d-tny-

e-phdh-

f-gc-

g-rh-

h–hr-

Xilahuun Gamtaa (1995:40) dubbifamaa+ dubbifamaa

Fakkeenya b

-bd-	<i>ab<u>d</u>ii</i>	-bj-	<i>ab<u>j</u>uu</i>
-bl-	<i>aab<u>l</u>e (aal<u>b</u>e)</i>	-br-	<i>abraa<u>n</u></i>
-bs-	<i>qab<u>s</u>u</i>	-bsh-	<i>ab<u>s</u>haala</i>
<u>d</u>			
-db-	<i>ad<u>b</u>aarii (ab<u>d</u>aarii)</i>		
<u>f</u>			
-fch-	<i>af<u>ch</u>aala (ab<u>s</u>haala)</i>	-fn-	<i>daf<u>n</u>e</i>
-fq-	<i>daf<u>q</u>a</i>	-fs-	<i>daf<u>s</u>isu</i>
-ft-	<i>urgo<u>f</u>tu</i>		
<u>g</u>			
-gd-	<i>fi<u>g</u>du</i>	-gn-	<i>hinfi<u>g</u>ne</i>
-gs-	<i>go<u>g</u>su</i>		
<u>k</u>			
-kf-	<i>dhok<u>f</u>achu</i>	-ks-	<i>daak<u>s</u>isu</i>
-kt-	<i>daak<u>t</u>u</i>		
<u>l</u>			
-lb-	<i>alb<u>u</u></i>	-lch-	<i>aal<u>ch</u>a</i>
-ld-	<i>jal<u>d</u>u</i>	-lf-	<i>ul<u>f</u>a</i>
-lg-	<i>ul<u>g</u>uu</i>	-lj-	<i>-dal<u>j</u>eessa</i>
-lk-	<i>al<u>k</u>a</i>	-lm-	<i>el<u>m</u>achu</i>
-lph-	<i>sal<u>ph</u>ina</i>	-lq-	<i>hol<u>q</u>a</i>
-lt-	<i>bult<u>i</u>i</i>	-lx-	<i>qil<u>x</u>uu</i>

m

-mb-	som <u>ba</u>	-mc	-gom <u>ce</u>
-mf-	dhuu <u>m</u> faa	-mj-	gom <u>ja</u> 'u
-mn-	ga <u>m</u> na	-ms-	dhaa <u>m</u> sa
-mt-	dhu <u>m</u> tuu	-mx-	uu <u>m</u> xa'u

Dubbifamaa +b

Fkn-rb- darbuu, erbuu,irbu,sirbu

Dubbifamaa + ch

Balalchu	fonqoplchuj <i>iil</i> chu
Biqilchu	galchu kombolchu
Bulchu	gangalchu milaammilchu
Bululchu	garagalchu ofkolchu
Ciqilchu	gingilchu qajeelchu
Eelchu	gondolchu tolchu
Dhalchu	ililchu oolchu

Dubbifamaa + c Fkn: -rc- borcu,qircu

dubbifamaa +d Fkn-rd- hordu,sardu

Dubbifamaa +f Fkn:-lf- baalfu,balfu,kolfu

-nf- cuunfu, danfu,guduunfu

Dubbifamaa +g Fkn:-lg- golgu

-rg- argu, ergu,margu

Dubbifamaa + k Fkn:-rk- dhorku

Hundee goosiin “dubbifamaa + lu “dhaan xumuuramu hin jiru.

Dubbifamaa + m Fkn: -lme- lmu, falmu,tilmu

-rm- dirmu, marmu, mormu,sarmu

Hundeegoosiin “-nyu “dhaan xumuuramu hin jiru.

Dubbifamaa +ph

Fkn-rph- hirphu

Dubbifamaa + q

Fkn:-fq- dafqu

-nq-danqu,dinqu

-rq-burqu, carqu, corqu, marqe,qorqu

Dubbifamaa + sh

Fkn:-lsh- bulshu, galshu, ofkolshu, tolshu

-rsh- gursu

Dubbifamaa + s (-bs, -fs, -gs, -ks, -ms, -ns,-phs,-qs, -rs)

Fkn:-bs- arrabsu, dhukkubsu,obsu

-fsu- quufsu (quubsu)

-gs-dagaagsu, gugugsu, deegsu, jigsu

-ks- ankaaksu, dhoksu, foksu, mooksu, sokoksu, tiks

-ms-Adamsu,bittimsubukkumsu, caamsu,cimsu

-ns-Finiinsu,funuunsu,hununsu,maxxansu, mirkansu

-ns- qeensu

-phs- liphsu

-qs-Baqaqsu,baqsu, biliqsu, biriqsu,budduqsu, bulluqsu, buruqsu

-rs-

Aarsu, abararsu, afarsu, araarsu, cororsu, cunqursu, dabarsu

Hundeegoosii + dubbifamaa + t’n hin jiru.

Dubbifamaa + ‘u (-m’u)

Fkn:-m’u: gom’u, rom’u

Dubbifamaa +nx (-nx)

Fkn-nx- firinxixu

Dubbifamaa + x’n hin jiru.

Xilaahuun Gamtaa (1995:6)*Dubbifamtoonni (consonant) hudhaa hordofuu danda’ummoo l, m, r, w, fiy duwwaa natti fakkaata.*

Fkn: –bal’aa, bal’o, fal’aana, wal’aansoo

m –rom’u, sum’i

r – har’a, (warri “hardha”jedhanus jiru), hir’achu, mar’achu, mar’ataa

w –raaw’achu

y – baay’e, baay’achu, baay’ina

Dabalataan, daangaa qorannoo kanaa keessatti sagaleewwan ergisaadhaan Afaan Oromoo keessatti tajaajila kennan kan hindabalanne ta’uu ka’ee ture. Sagaleewwan kunis /p/,/v/,/z/,/ts/, kanneen jedhaman ergisaa ta’uu isaanii Getaachoo Rabirraa (2011:18),Tafarii Ayyaanaa Focaa (1998:12) , Getaachoo Rabirraa (2008: 20)faan sagaleewwan kun ergisaa ta’uusaanii agarsiisuuf addatti cuftuu keessatti haala gabatee armaan gadii kanaan kaa’aniiruu.

Iddoo uumamsaa								
			Hidh-lamee	Hidh-ilkee	Irgee	laagaa	Harsassee	Kokkee
Akkaataa uumamsaa	Cufaa	Xiixaa	b		d		g	
		Mitxiixaa	(p)		t		k	?ykn’
		Dhootuu	Ph		x		q	
	Lootuu	Xiixaa		(v)	(z)			
		Mitxiixaa		f	s	sh		h
		Dhootuu			(ts)			
	Rigataa	Xiixaa				j		
		Mitxiixaa				ch		
		Dhootuu				c		
	Funyee	Xiixaa	m		n	ny		
	Cinee	Xiixaa			l			
	Bate	Xiixaa			r			
	Dubachiiftuu walakkee	Xiixaa	w			y		

Walumaa galatti boqonnaa kana jalatti yaadonni barraa’an kun kan of keessatti qabatu hiikaa walfaanimmii dubbifamaa ilaalchisee walfaanommiin dubbifamaa sagalee dubbifamaan gosa

adda addaa lama walitti aanuun yemmuu galu walfaanommii kan uumu ta'uun; sagaleewwan walfaanommii dubbifamaa uuman akkaataa dubbii naannootiin barraa'uu kan qaban ta'uun; sagaleewwan Afaan Oromoo walfaana hiriiruu danda'aniifi abadan kanneen walfaana hiriiruu hindandeenye kam kam akka ta'an adda baasuuf hanga tokko kan yaallame waan ta'eef barreeffamoonni kun qorannoo mata-duree kana jalatti gaggeeffame kana waliin walitti dhufeenya qaba. .

Haaluma walfaanommii dubbifamaa ilaalchisee hayyoonni garaagaraa yaada garaagaraa kaa'aniin qorataan qorannoo kanaas Afaan Oromoo keessatti walfaanommii dubbifamaa ilaalchisee sagaleewwan walfaana hiriiruun walfaanommii uumaniifi hinuumne; walfaanommii uumuu keessatti kanneen jalqaba, lamaffaarra, jalqabaafi lamafaarraafi dhamsagoota jecha gedduutti jalqabarra hiriiranii walfaanommii uumanitti fufuudhaan dhamsagni dubbifamaan galuu danda'uufi kanneen lamaffaarra hiriiran hordofuudhaan galanii walfaanommii kan uuman kam kami kan jedhu kun dhimma qorannoo kanaan adda baheedha.

Boqonnaa Sadi

Malleen Qorannoo

3.1. Seensa

Mala qorannoo jechuun adeemsa qorannoon tokko ittiin gaggeeffamuudha. Mala qorannoo (research design) ilaalchisee Addunyaa (2011:63) hayyoota kanneen akka Cohen, Manion and Morrison (2005:73) wabeefachuun yoo ibsu, “Research design is governed by the noyion fitness or purpose. The purpose of research determine the methodology and design of research,” jechuun ibsu. Kunis kan nama hubachiisu, faayidaan qorannoo haala qindoomina qorannichaa murteessa jechuudha. Dabalataan, faayidaan qorannoo mala qorannichaas murteessuu kan danda’u ta’uu ragaa kana irraa hubachuun nidanda’ama.

3.2. Mala Qorannichaa

Qorannoon kun mala qorannoo akkamtaafi ammamtaatti dhimma bahee jira. Sababiin malli qorannoo akkamtaa filatameef jechoota Afaan Oromoo walfaanommi dubbifamaa uuman keessaa sagaleewwan walfaana hiriiruu danda’aniifi kanneen walfaana hiriiruu hindandeenye kam kam akka ta’an gadi fageenyaan qorachuuf malli qoranno akkamtaa mala qorannoo filatamaadha. Kana malees, baayyina carraa dhamsagoota walfaana hiriiruu danda’aniifi walfaana hiriiruu hindandeenye kana lakkoofsan walmaddii qabamanii waan xinxallamaniif ammamtaatti illee hanga tokko qorannoon kun fayyadamee jira. Mala akkamtaatti fayyadamuun sagaleewwaniifi jechoota walfaanommi uuman gadi fageenyaan sakatta’uuf mijataadha. Dabalataan, sagaleewwan walfaanommi uumuu keessatti jalqaba, lammaffaafi haala lamaan (jalqabaafi lammaffaa) akkasumas dhamsagoota jalqaba hiriiranitti dhamsagoota dubbifamaa itti fufanii galaniifi kan lammaffaarra galan dursanii kan dhufan adda baasuuf malli kun mala qorannoo hammamtaa caalaa filatamaadha jedhee waan yaadeef qorataan kun irra caalaa mala akkamtaatti dhimma bahee jira.

3.3. Irraawwatama Qorannichaa

Qorataan qorannoo kanaa qorannaasaa kana kan raawwatu jechoota Afaan Oromoo hawaasni Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo itti gargaaramuufi barreeffama Afaan Oromoo Naannoo Oromiyaa, Godiina shawaa kaabaa, Aanaa warra Jaarsoo keessatti loqoda (looga) jiran irratti hundaa’ee kan barraa’e keessaa, sagaleewwan walfaana hiriiruu danda’aniifi

hindandeenye; walfaanommii uumuu keessatti dhamsagoota jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lammaffaa kan hiriiraniifi tokkon tokkoon dhamsagoota jalqabarra hiriiran kanatti fufanii galuun kan walfaanommii dubbifamaa uuman adda baasuufi tokkon tokkon dhamsagoota dubbifamaa lammaffaarra hiriiran dursanii galuun dhamsagoonni dubbifamaan waliin ta'anii walfaanommii dubbifamaa kan uuman kam kami kan jedhu kana irratti kan raawwatamu ta'a. Gabaabumaan jechoota Afaan Oromoo hawaasni Naannoo Oromiyaa, Godiinni Shawaa Kaabaa, Aanaa Warra Jaarsookun dubbatu irratti qorannichi gaggeeffame. Sababiin loqonni naannoo tokkoo qofti filatameef immoo haalli dubbii iddoodhaa gara iddoo biraatti garaagarummaa waan qabaniifi. Garaagarummaa kanas Gaaddisaa Abarraa (2001:8) haala gabatee armaan gadii kanaan ibsee jira.

Tuulama	Harargee	Macca/kaawwan
Magra	Magra	Marga
Dugda	Duyda	Dudda
Silga	Siyla	Silga
dinagdee	dinaydee	Dinaggee(Arsii)
Gugsuu	Guysuu	Gussuu
Tiksuu	Tiysuu	tiskuu/tissue
Waknii	Waynii	Wankii
Takfii	Tayfii	Tafkii
Beektaa	Beeytaa	Beettaa
Maqxuu	Mayxuu	Maxxuu
Baaxuu	Bayxuu	Baxxuu

3.4. Madda Ragaa Qorannichaa

Ragaaleen qorannoo kana mirkaneessuuf qorataa qorannoo kanaa tajaajilan kunneen kan funaannaman barreeffamoota looga naannoo qorannaan itti gaggeeffame waliin walqabatan kanneen akka barreeffamoota waajjira Aadaafi Turiizimii aanicha keessatti argaman sakatta'uufi barattoonni Naannoo Oromiyaa, Godiina Shawaa Kaabaa, Aanaa Warra Jaarsoo, M/barumsaa Qophaa'inaa Tulluu Milkii, Kutaa 11ffaa dhi=106 dha=75 ida'ama=181 ta'an hundi jechoota

walfaanommii dubbifamaa ofkeessaa qabaniifi haasa'a guyyaa guyyaa namoota naannoo keessatti argaman akka walitti qaban taasisuunifi haasa'a namoonni iddoo garaagaraa (haala adda addaa) keessatti haasa'an sakatta'uun ragaan kan funaannameedha. Kunis barreeffamoonni mata durichaan walqabatan akka ragaa lamaaffaatti (secondary sources) kan tajaajilan yoo ta'u, jechoonni hawaasni jireenya isaanii guyyaa guyyaa keessatti tajaajilaman immoo akka ragaa tokkoffaatti (primary sources)tti kan tajaajilan ta'a.

3.5.Iddatteessuu

Iddatteessuu jechuun adeemsa jamaa keessaa namoota muraasa bakka buusuun fudhachuuti. Dasitaa (2013:132) Trochim (2006) wabeeffachuun iddatteessuu yoo ibsu, “sampling is the process of selecting units (eg. People, organizations) from a population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the population from which they were chosen.” Akka yaada kanaatti iddatteessuun qaamota yookaan namoota odeeffannoo kennan keessaa muraasa fudhatanii qaamota qorannoon irratti gaggeeffamu bakka buusuun itti fayyadamuu akka ta'e hubanna. Kanaafuu, qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu kanneen dhimmi ilaalu irraa odeeffannoo funaanuun dirqama adeemsa qorannooti. Yoo kana jedhamu garuu, odeef-kennitoota hundaa bira gahamee odeeffannoon irraa funaannama jechuu miti. Haata'u malee, mala iddatteessuutti dhimma bahuun waan jamaa bakka bu'u filachuun kan gaggeeffamu ta'a. Haaluma kanaan, qorataan kun mala iddatteessuu miti carraa hunda hammatoo (non probability whole sampling) gargaaramee jira. Sababiin isaas, malli iddatteessuu kanaa barattoota kutaa 11ffaa Qophaa'ina Tulluu Milkii hundaaf (dhi= 106, dha=75, Ida'ama=181) jechoota walfaanommii dubbifamaa qaban akka sassaaban bifa abbaltiitiin barattoota hundaaf qooduun, barattoonni hundinuu jechoota bu'uura walfaanommii dubbifamaa qaban sassaabanii qorataa qorannoo kanaatti gabaasuun qorataan kun immoo dookimantii sakatta'uufi haasa'a namootaa keessatti hirmaachuun waan argate itti dabaluun sagaleewwan dubbifamaa walfaana hiriiruu danda'anii; kan walfaana hiriiruu hindandeenye; akkasumas walfaanommii dubbifamaa uumuu keessatti sagaleen jalqaba, lamaaffaarra, jalqabaafi lamaaffaarraafi tokkon tokkoon dhamsagoonni dubbifamaa jecha gedduutti jalqabarra hiriiran kanatti aanuudhaan walfaanommii dubbifamaa kan uuman dhamsagoota dubbifamaa kam kam akka ta'e adda baasuufi tokkon tokkoon dhamsagoota lamaaffaarra hiriiranii walfaanommii dubbifamaa uuman kana dursanii argamuun kan walfaanommii waliin ta'uun uuman kam kam akka ta'e kanarraa adda baafachuuf malli iddatteessuu kun filatamaa ta'ee waan itti muullateef

mala iddatteessuu miti carraa hunda hammatoo fayyadameera. Dabalataan barattoonni kun baayyinni isaanii muraasa waan ta'aniif barattoota muraasa kana adda qooduun ykn iddattoodhaan muraasa fudhachuun ragaan argamu kun xiqqaachuu danda'a jedhamee waan yaaddameef qoratichi mala kana filannoosaa taasissee jira.

3.6. Meeshaalee Funaansa Ragaa

Odeeffannoon qorannoo akkamtaa karaa adda addaatiin funaannama. Dastaan (2013:110)

Yaalaw (2006:151) wabeeffatee, maalummaafi mala odeeffannoo yoo ibsu,"*Qorannoon kamiyyuu ragaadhaan deeggaramee gaggeeffama.Ragaan yookiin odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'uu isaati.Odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'e kunis kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uuf malleen ittiin funaannamu qaba. Mallen odeeffannoon ittiin funaannamu kunniinis haaluma gosoota qorannoo gaggeeffamuuttiin garaagarummaa qabaachuu danda'a,"*jedha.

Haaluma kanaan, qorataan qorannoo kanaas, mallen ragaan ittiin funaannamuu hedduu keessaa, mala funaansa ragaa bar-gaaffii, hirmaachuufi sakatta'a dookimantiitti gargaaramee jira.

Sababiin meeshaaleen funaansa ragaa kun malleen jiran keessaa filatameef bar-gaaffiin, barattoonni jechoota bu'uuraa walfaanommii dubbifamaa qaban haasa'a guyyaa guyyaa hawaasni fayyadamu sakatta'uun akka qorataa qorannoo kanaaf gabaasaniif mijataa waan ta'eef malli funaansa ragaa kun filatame. Kana malees,haasa'a namootaa keessatti hirmaachuudhaan jechoota walfaanommii dubbifamaa isaan haasa'a keessatti gargaaraman funaanuun haasa'a sana keessatti hirmaachuun kan raawwatamu yoo ta'u dookimentionni waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Warra Jaarsoo keessatti argamanis haasa'a namootaa jaarsummaa, kabaja ateetee, geerarsa, afeerraa adda addaa, sirna awwaalchaafaa keessatti argaman waan jechoota walfaanommii dubbifamaa ofkeessaa qabuuf dookimentoota sakatta'uun filatamaa waan ta'eef qorataan mala kana fayyadameera. Gabaabumaan meeshaaleen funaansa ragaa kun odeeffannoo qorannoo kanaaf barbaachisan argachuuf mijataa waan ta'aniif qorataan malleen jiran keessaa bar-gaaffii, hirmaachuufi sakatta'a dookimentii filannoosaa taasisseera.

3.7. Mala Qaaccessa Ragaalee

Qorataan qorannoo isaa keessatti malli odeeffannoo funaannaman ittiin xinxale qaba. Toorri interneetii (http://en.wikipedia.org/wiki/Data_analysis) waa'ee xiinxala odeeffannoo yoo ibsu:

Data analysis is a process of gathering, modeling, and transforming data with the goal of highlighting use ful information,suggestingconclutions, and supporting

decision making. Data analysis has multiple facts and approaches encompassing divers techniques under a variety of names, in different business, science, and social science domains, jechuun ibsa.

Akka yaada kanaatti odeefannoo ibsuun adeemsa qorannooti. Adeemsi xiinxala odeefannoo funaanname tokko kaayyoo qorannichaa irratti hundaa’uun yaada itti kennan, adeemsa kallattii kan nama qajeelchufi adeemsa murtii tokko irraan nama gahu akka ta’e hubanna. Qoratichi yaaduma kana bu’uura godhatee odeeffannoowwan funaannaman tartibeessuufi addeessuun adeemsa qorannoo akkamtaatiin kan qaacceffaman yoo ta’u, kunis kan gaggeeffamu sagaleewwan (dhamsagoonni) Afaan Oromoo carraa walfaana hiriiruu qaban keessaa isaan kam kamtu walfaana hiriiruun jecha keessatti walfaanommii dubbifamaa uumuu akka danda’an; kam kamtu moo walfaanommii dubbifamaa uumuu hindandeenye; jalqaba, lamafaarra, jalqabaafi lamafaarra hiriiruun walfaanommii dubbifamaa kan uumanifi yemmuu walfaanommii dubbifamaa uuman tokkon tokkoon dhamsagoota jecha gedduutti jalqaba hiriiranii walfaanommii dubbifammaa uumanitti dhamsagoonni dubbifamaan aananii kan galanii walfaanommii dubbifamaa uumaniifi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa lammaffaarra hiriiranii walfaanommii dubbifamaa uuman dursanii argamuun dhamsagoonni dubbifamaan walfaanommii dubbifamaa uumuu danda’an kam kami kan jedhu kana isa barattoonni jechoota walfaanommii dubbifamaa qaban walitti qaban; hirmaachuun kan argameefi sakatta’a dookimentii irraa kan funaanname kana irraa ka’uun kun kun walfaana hiriiruun walfaanommii dubbifamaa uumuu nidanda’u; kun kun immoo uumuu hindanda’an, kun jalqaba, kun lamafaarra, kun jalqabaafi lamafaarra, kun kun dhamsaga dubbifamaa jalqaba hiriiranitti aanee fi kun immoo jecha gedduutti dhamsaga dubbifamaa lammaffaarra hiriiruun walfaanommii dubbifamaa uuman dura dhufuudhaan waliin ta’uun walfaanommii dubbifamaa uumuu danda’u jechuun ibsuutti gargaarramuun xinxaalamaniiru. Kana yoo jedhamu garuu, ammamtaatti gonkuma hintajaajilamne jechuu osoo hintaane irra caalaan isaa akkamtaatti dhimma bahame jechuufi.

3.8.Mala Qindoomina Odeefannoo

Odeeffannoon qorannoo qoratichaa jechoota hawaasni fayyadamaniifi sakatta’a dookimentoota mata-duree kanaan walqabatan irraa odeeffannoowwan funaannaman kana adeemsa qorannoo akkamtaafi ibsa mala akkamtaatiin irra caalaan kan qaacceffame. Kunis kaayyoo qorannoo qoratichi lafa kaawwate waliin kan deemuudha. Gabaabumaan, qorataan kun ibsuutti dhimma

bahuun qorannoo qaacceffame kana irraa jalaan mata duree adda addaatti adda gooduun qindeessee kaa'eera.

Boqonnaa Afur

Ragaalee Dhiyeessuu, xinxaluufi Hiikuu

4.1. Seensa

Boqonnaa kana keessatti odeeffannoo dhiyeessuu, xinxaluufi hiika kennuun niraawwatama. Dastaa Dassaalany (2013:139) “odeeffannoo qorannoo walitti qabneetuma hinkeenyu. Sirna barbaannufirra oolchina.” Kanarraa kan hubannu odeeffannoon odef- kennitootaafi barreeffama dhimma kanaan walqabatan irraa funaanname haala gara furmaata rakkoofi argannootti nama geessuun dhiyaachuun xiinxalliifi hiikni itti kennamee jira. Haaluma kanaan, sagaleewwan walfaana hiriiruun walfaanommmii dubbifamaa uumaniifi uumuu hindandeenye; jecha keessatti sagaleewwan walfaana hiriirani walfaanommmii dubbifamaa uuman keessaa kan jalqaba hiriiru danda’an; lammaffaarra kan hiriiran; jalqabaafi lammaffaarra iddoo lamatti hiriirani walfaanommmii dubbifamaa kan uuman; dhamsagoonni dubbifamaan gosa adda addaa lama jecha gedduutti walitti aananii yemmuu dhufanii walfaanommmii dubbifamaa uuman dhamsagoota jalqabarra galanitti aananii dhufuudhaan dhamsagoonni dubbifamaan walfaanommmii uumuu kan danda’aniifi tokkon tokkoon isaan lammaffaarra hiriiran dursuudhaan galanii walfaanommmii kan uuman dhamsagoota dubbifamaa kam kam akka ta’an xiinxallameefi hiikkamee jira. Argannoon argames boqonnaa itti aanu jalatti bifa gabaabbina qabuun kaa’ameera.

4.2. Jechoota Walfaanommmii Dubbifamaa Funaannaman

Sagaleewwan dubbifamaan gosa adda addaa walitti aananii yoo galan irra buta uumu. Tafarii Ayyaanaa Focaa (2005: 25), Getaachoo Rabirraa (2011: 8) “Dubbifamaan gosa adda addaa lama walitti aanee yogguu galu irra buta uuma,” jedhu. Haaluma kanaan, jechoota sagalee irra buta of keessaa qabaniifi sagaleewwan irra butaman ragaa barattoonni haasa’a namoota naannoo keessaa walitti qaban; qorataan haasa’a namoonni taasisan keessatti hirmaachuun jechoota irra buta ofkeessaa qaban kan funaaneefi barreeffamoota dhimma hawaasa naannootiin walqabatan Waajjirri Aadaafi Turiizimii Aanaa Warra Jaarsoo kuusee jiru keessaa funaanuun haala argannootti nu geessuu danda’uun kaa’eera. Dassitaa Dassaalenyi (2013) “Rakkoo argine sanaaf furmaata kan laannu odeeffannoorra dhaabbaneeti,” jechuun kaa’a. Kanaafuu, odeeffannoon irra dhaabbannee gara argannootti deemuu dandeenyu kun kanneen armaan gadii kana ta’ee odeeffannuma kana immoo mata-duree adda addaatti haala gaaffii ka’umsa qorannoo kanaa

deebisuu danda'uun adda bahee kaa'amee jira. Dassitaa Dassaalenyi (2013:140) “Odeeffannoo qoqqooduun ulaagaalee adda addaa baasuudhaan garee gara garaatti ramaduudha,” jedha. Kunis, qoratichi ulaagaa qorannoo kanaaf na fayyada jedhee itti amanu fayyadamuudhaan odeeffannoo funaannaman kana duraa duubaan tarraa'aniiru. Dassitaa Dassaalenyi (2013:140) “Tartibeessuun murtii qorataati. Qorataan ulaagaa mataa isaatiin tartiiba qabsiifata,” akkuma jedhuun ulaagaa qorannoo kanaa fayyaduu danda'an jedhee yaaduun qoratichi tartiiba dhamsagoota walfaana hiriiruudhaan irra buta uuman; kan walfaana hiriiranii irra buta hinuumne; dhamsagoota walfaana hiriiranii irra buta uuman keessaa jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lammaffaarra kan galan adda baasuufi dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti jalqabarra hiriiranii irra buta uuman tokkon tokkon isaanitti fufuudhaan dhamsagoonni dubbifamaan waliin hiriiranii irra buta uumaniifi kan lammaffaarra hiriiran tokkon tokkoon isaanii dursuun kan waliin irra buta uuman kam kami jechuudhaan mata-duree adda addaatti qoqqoodee tartibbeessee jira. Ammaaf garuu ragaawwan kun akkuma meeshaalee funaansa raga bargaaffii, hirmaachuufi sakatta'a dookimentiitiin funaannamaniin irra buta yemmuu uuman sagalee (dhamsaga) walfakkaataa kan fayyadaman bakka tokkotti ramaduudhaan haala armaan gadii kanaan kaa'amaniiru.

-jilba, golboo, jalbaa, bilbila, balbala, qalbii, albuuda, albaatii,
 albeergoo, albuu, Fulbaana, ilbiisa, qalbeefachuu, salbaajii, albees
 -somba, simboo, simbira, sambaleexa, dambii, ambiroo, gamboora,
 gombisuu, gombisaa, hambisuu, imbaabsa, jijimbila, ximbirree
 -gonboo, sanbata, gonbisuu, shunburaa, xinboo
 -birbirsaa, garba, jirbii, garbuu, sirba, darbuu, arba, barbaaduu,
 irbaata, erbaa, sirba, torba, torbaatama, torban
 -abdii, sobduu, utubduu, qabduu, abdatamuu
 -abjuu,
 -Ebla, ablee
 -umrii
 -cabsuu, ibsaa, dabsuu, arrabsoo, dabsuu, arrabsoo, kalaabsuu
 imbaabsa, jibsoo, kalaabsuu, qabsiisuu
 -cabxe, qabxii, kibxata, cobxoo
 -ciincaa, fincaa'aa, fincila, leenca, fincaan, mancaa, quncisuu
 -barcuma, birciqqoo, borcii, barcaa, harca'uu

- balfa, ulfa, balfuu, kolfa, qajeelfama, saalfii, ulfaataa
 -gaanfa, kottoonfachuu, tarkaanfii, cuunfaa, guduunfaa, kanfaltii, qurunfudii
 -afarfachuu, karfaafuu, barfachuu, marfachuu, arfaasaa
 -dugda, dinagdee, raagduu
 -jaldeessa, daldala, waldaa, dildila,
 -cimdii, lamdii
 -ganda, daandii, hindaaqqoo, gundoo, hunda, hundee, ajandaa,
 wandaboo, kaalandera, mindaa, qindeessuu, saanduqa, sekondii
 -farda, waardiyaa, furdachuu, kaardii, kaarboonii, furdaa,
 hordofuu, waardiyyaa, ardii , hordaa
 -tafkii
 -dafqa
 -lakkoofsa, gulufsiisuu
 -gooftaa, toftaa, biiftuu, giiftii, mi'ooftuu, si'ooftuu
 -gilgaala, galgala, dalga, algee
 -gumgumuu
 -geengoo, daangaa, aangoo, alangaa, dhungoo, gaangee, sangaa, singiggoo,
 gingilchaa, angafa, maangoo, mangaagaa, reektaangilii
 -urgeefachuu, gargaarsa, argachuu, marga, ergaa, mirga,
 argaa, erga, ergamaa, ergisuu, gurguruu, mirgisuu
 -lugna
 -gogsuu, jigsuu, eegsisuu
 -leenjii, injifachuu, injiraan, jaanja'uu, injiraan, leenjisu
 -jarjaruu, urjii, arjaa, arjoomuu, turjumaana
 -milkaa'uu, ilkaan, malkaa, alkoolii, halkan,
 -baankii, konkolaataa, onkololeessa, unka, unkuteessuu
 -harkifachuu, sadarkaa, harka, tarkaanfii, harkisuu, dhorkuu, morkii, qorkii,
 harkisuu, harkuu, hurka, irkataa, kirkira, kurkursuu, mirkaneessuu
 -iskeelii, maskuu, buskuta, bataskaana, biskileetii
 -ooksijinii, mammaaksa, siiksuu, beeksisa, dhoksuu, moloksee, taaksii
 -akeektuu, beektuu, elektirikii, dooktera, baakteeriyaa, piroojektii, reektaangilii

-ilma, galma, qalma, galmeessuu, galmee, tilmaamuu
 -jalqabuu, qalqalloo, jalqaba, qulqulleessuu, qulqulluu
 -asfaaltii, qajeeltoo, biqiltuu, gaaltama, galtee, imaltuu, kaffaltii, loltuu, miiltoo, sagaltama
 -orma, furmaata, gurmaa'uu, arma, gurmuu, korma, kurmaana, morma, qormaata, turmaata
 -gamna, humna
 -liqimsuu, saamsuu, cimsuu, adamsuu, barumsa, jeequmsa, caamsaa, beekumsa, haaromsa, adamsuu, deemsa, ammayyoomsuu, dhaamsa, dhugoomsuu, firoomsuu, tamsaasa, tumsa, ukkaamsuu
 -gamtaa, haamtuu, qunnaamtii, himtee
 -dhaqna, doqna
 -barnoota, sirna, furnoo, interneetii, koorniyaa
 -cunqursa, masiinqoo, danqamuu, hanquu, fonqolcha, hanqaaquu, qaanqee, qoonqoo, saanqaa
 -seensa, waraansa, amansiisuu, bineensa, dalansuu, godaansa, kunuunsuu, miseensa, maxxansa, wallaansa, qilleensa, fixeensa, bulchiinsa, qeensa, qeeransa walaansa
 -sagantaa, shantama, amantaa, gulantaa, simmintoo, amantii, butaantii, dhibbentaa, gantuu, hantuuta, intala, interneetii, kaantibaa, wanta
 - fanxoo, shaanxaa, xinxaluu
 - marqaa, dirqama, warqee, qarqaba, qorqoorroo
 - siqsuu, baqaqsuu, madaqsuu, burraaqsisuu, dadamaqsuu, miliqsuu
 - irsaasii, marsaa, birbirsa, faarsuu, gargaarsa, cunqursa, aarsuu, agarsiisuu, gorsa, barsiisuu, deeggarsa, dhirsa, afarsaa, ijaarsa, nyaqarsaa
 - sarartuu, dubartii, furtuu, hirtaa, hortee, kaartaa, murteessuu, murtii, jaartii, amartii, afurtama, bartee, burtukaana, tartiiba, turtii, wiirtuu
 - qurxummii, marxoo, qurxaa, qurxii
 - poostaa, laastikii, maastikaa
 - asxaa, qoosxaa
 - abshaala
 - dimshaasha,
 - qarshii, warshaa
 - handhuura, guraandhala
 - dhaqdhaqqii

- hirphuu, korpheessa
- liphsachuu
- qajeelcha, bulchiinsa, bakkalcha, fonqolcha,
- baalchuu, galchuu, garagalchuu, gingilchaa,
- ilaalcha, tolchuu, utaalcha
- korokonchee
- garagarcha
- salphaa
- qilxuu
- daljeessa

4.2.1.Xinxala Dhamsagoota Walfaanommii Dubbifamaa Uumanii

Haaluma armaan olitti jechoonni irra buta of keessaa qaban kaa'uuf yaallametti jechoota Afaan Oromoo irra buta ofkeessaa qabaniifi sagaleewwan irra butaman adda bahaniifakkenya muraasa waliin kaa'amanii jiru. Jechoonni irra buta of keessaa qaban armaan gadii kunis kan funaannaman haaluma armaan olitti ibsuuf yaallameen ragaa barattoonni haasa'a namootaa keessaa walitti qaban; kan qorataan haasa'a namootaa keessatti hirmaachuun sassaabeefi jechoota uummanni Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo fayyadamu irratti hundaa'ee barreeffamoota Waajjira Aadaafi Turiizimii aanichaa keessatti argamu sakatta'uun kan funaanname. Dhamsagoonni dubbifamaan fakkeenya kana keessatti argaman kun immoo irra buta uumuu danda'uu isaaniitiin waan wal fakkaataniif garee tokko keessatti ramadamanii jiru. Dassitaa Dassaalenyi (2013:141) "Addeessuun qabxiilee walitti dhiyaatan walitti fidanii mata-duree (dibaabee) tokko jala galchuudha," jedha. Sagaleewwan jechoota kana maddiitti argaman kunis sagaleewwan walfaana hiriiranii irra buta uuman jechuudhaan qorataan kun adda baasee jira. Kanas ragaa qabatamaa armaan gadii kana irraa hubachuun waan nama rakkisuu miti.

/lb/, ilbiisa, golboo/mb/, somba, gombisaa

/nb/, sanbata, gonbisuu/rb/, birbirsaa, garba

/bd/, abdi, utubduu   /bj/, abjuu

/bl/, Ebla   /mr/, umrii

/bs/, cabsuu, ibsaa   /bx/, qabxii, kibxata

/nc/, ciincaa, fincila   /rc/, barcaa, harca'uu

/lf/, balfa, ulfa   /nf/, tarkaanfii, kanfaltii

/rf/, karfaafuu, afarfachuu	/gd/, dugda, dinagdee
/ld/, jaldeessa, daldaala	/md/, cimdii, lamdii
/nd/, ganda, daandii	/rd/, farda, waardiyyaa
/fk/, tafkii	/fq/, dafqa
/fs/, lakkoofsa	/ft/, toftaa, biiftuu
/lg/, dalga, galgala	/mg/, gumgumuu
/ng/, geengoo, daangaa	/rg/, gargaarsa, mirga
/gn/, lugna	/gs/, gogsuu, jigsuu
/ndh/, handhuura,	/qdh/, dhaqdhaqqii
/rph/, korpheessa	/phs/, liphsachuu
/lch/, qajeelcha, bulchiinsa	/nch/, korokonchee
/rch/, garagarcha	/lph/, salphaa
/nj/, leenjii, injiraan	/rj/, urjii, jarjaruu
/lk/, ilkaan, malkaa	/nk/, baankii, konkolaataa
/rk/, sadarkaa, harka	/sk/, iskeelii, buskuta
/ks/, mammaaksa, beeksisa	/kt/, beektuu, daaktuu
/lm/, ilma, galma	/lq/, qulqulluu, jalqaba
/lt/, biqiltuu, imaltuu	/rm/, morma, korma
/mn/, gamna, humna	/ms/, barumsa, jeequmsa
/mt/, himtee, gamtaa	/qn/, dhaqna, doqna
/rn/, barnoota, sirna	/nq/, cunqursa, fonqolcha
/ns/, seensa, waraansa	/nt/, amantii, hantuuta
/nx/, fanxoo	/rq/, marqaa, warqee
/qs/, siiqsuu, baqaqsuu	/rs/, marsaa, birbirsaa
/rt/, sarartuu, furtuu	/rx/, qurxummii, marxoo
/st/, laastikii,poostaa	/sx/, qoosxaa
/bsh/, abshaala	/msh/, dimshaasha
/rsh/, qarshii, warshaa	/lj/, daljeessa
/lx/,qilxuu, kanneen ta'anfaa yoo ta'u sagaleewwan cimdiin jechoota kanneen maddiitti argaman kun walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu kan danda'ani.	

Yaadoleen armaan olitti dhamsagootaafi jechoonni dhamsagoonni kun walfaana hiriiranii irra buta keessatti uuman kun durumaa afaanicha keessa kan jiran ta'ee, garuu haala kanaan adda bahanii warren irra buta uuman kun gadi fageenyaan adda bahanii waan hinturreef ammaaf garuu mata-duree kana jalatti amma ta'e yaallamee jira. Kana yoo jennus, kanaan dura dhimma kanaan walqabatee wanti barraa'e guutumatti hinjiru jechuu miti. Barreessitoonni garaa garaa waa muraasa mata-duree kanarratti barreeffama isaanii keessatti kaa'ani jiru. Haaluma Kanaan, barreessitoonni kan barreessaniifi qorannoo kana keessatti irra buta kanneen walfaana hiriiruun niuuman jedhamanii kaa'aman kana waliin tokkummaafi garaagarummaa qaban haala armaan gadii kanaan xinxallameera.

Getaachoo Rabbirraa (2005:25-26) “Qorannoo gadi fageenyaatu irra butaa kanarratti hingodhamin malee dubbifamtoonni walitti aananii hiriira keessatti argamaniifi siruma ykn abadan dubbifamtoonni gosa adda addaa walitti aananii galuu hindandeenye jiru. Fkn: -lb-, -rm-, -gd-, -rj-, -lf-, -rd-, -lm-” kanneen ta'an kana akka fakkeenyaatti fudhachuudhaan sagaleewwan armaan olitti kaa'aman kun walfaana hiriiruudhaan irra butaa niuumu kan jedhu barreeffama kitaaba isaa keessatti kaa'ee jira. Qorannoo kanaanis qorataan qorannoo kanaa akka walmaddii qabee ilaalatti dhamsagoonni barreessan kun walmaddii hiriiruudhaan irra buta niuuman jechuun kaa'e mirkaneessee jira ykn yaada qorataan qorannoo kanaa qorannoo kana keessatti adda baasee xinxale waliin walfakkeenya qaba. Haata'u malee, dhamsagoonni walfaana hiriiranii irra buta uuman kun kan inni kaa'e kana qofa waan hintaanef gadi fageenyaan ilaaluun kanneen armaan olitti walmaddii hiriiruudhaan dhamsagoota irra buta uuman jedhamee kaa'ame kun hundi dhamsagoota waliin hiriiranii irra buta uuman ta'uu qoratichi adda baasee jira.

Kana malees, Tafarii Ayyaanaa Focaa (2005:23) akka ibsetti “sagalee dubbifamaan sagalee dubbachiiftuu malee walhordofuu hindanda'u. Warra walhordofuu danda'an keessaa kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti yoo ilaalle -bd-, -bj-, -fq-, -ft-, -gd-, -gn-, -gs-, -mc-, -rc-, -rk-, -ry-, -lb-, -kt-, -lk-, -mt-, -lm-” jechuun dhamsagoota dubbifamaa kana walmaddii hiriirsisee kaa'a. Dhamsagoota walhordofuu danda'an yoo jedhus kanneen walfaana hiriiranii irra buta uuman jechuudha. Kanaaf, yaada inni kaa'ee fi dhamsagoota irra buta niuuman jedhee qorataan kun kaa'e kana walmaddii qabamanii yoo ilaallaman dhamsagoota -mc-, -ry-, kan jedhan irraa kan hafe kaawwan isaanii isuma qorataan kaa'e kana keessatti argamu. Kana jechuunis walitti dhufeenya ykn walfakkenya qabu jechuudha. Dhamsagoonni -mc- kun walfaana nihiriiru jechuudhaan fakkeenya inni fudhate jecha “gomcee” jedhu yoo ta'u akka looga naannoo

qorannoon kun itti gaggeeffameetti garuu hawaasni naannoo sanaa jecha kana hintajaajilamu. Kana jechuun immoo akka naannawa qorannoonkun itti gaggeeffameetti jecha kanatti hingargaarraman jechuun sagaleewwan kun walfaana hiriiranii akka looga naannichaatti irra buta uumanii hinargaman jechuudha jedhee qoratichi fudhatee jira. Dabalataan dhamsagoota Tafarii Ayyaana walfaana hiriiranii irra buta ni uuman jedhee kaa'e keessaa -ry- dha. Isa kana mirkaneeffachuuf fakkeenyi inni fudhates jecha “maryachuu” jedhuudha. Haata'u malee, akka looga qorannoon itti gaggeeffameetti sagalee (/ʔ/)fi sagaleen (/y/) amala bakka walbu'uu haa qabaataniiyyuu malee “maryachuu” jedhu osoo hintaane “mari'achuu” jechuun dubbatu. Kanaafuu, akka qorannoo kanaatti dhamsagoota walfaana hiriiruun irra buta uuman keessatti hinfudhatamne.

Kanumaan walqabatee Xilahun Gamtaa (1995) haaluma walfakkaatuun dhamsagoota walfaana hiriiruudhaan irra buta uuman kana kaa'ee jira. Dhamsagoota walfaana hiriiranii irra buta niuumu jedhee barreessaan kun kaa'e kun baayyeen isaanii kan qorannoo kana keessatti walfaana hiriiruudhaan irra buta niuumu jedhamanii kaa'aman waliin walfakkaata. Kanas akka fakkeenyaatti muraasa isaanii fudhannee kan ilaallu yoo ta'e -bd-, -bj-, -bl-, -bs-, -bsh-, -fq-, -fs-, -ft-, -gd- fi k.k.f. Haata'u malee, dhamsagoota Xilahun Gamtaa (1995) walfaana hiriiruudhaan irra buta niuumu jedhee kaa'e keessaa muraasni isaanii -br-, -db-, -fch-, -fn-, -kf-, -mc-, -mf-, -mj-, -mx-, -lsh-, kun akka barreessaan kun jedhetti walfaana hiriiruudhaan irra buta niuuman jedhee haa kaa'u malee akka qorannoo kanaatti garuu warreen walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu hindandeenye jedhamanii fudhatamaniiru. Garaagarummaan kunis kan dhufe akka barreessaa kanaatti dhamsagoonni -br- walfaana hiriiruudhaan irra buta niuumu jechuun fakkeenyi inni fudhate jecha “abran” jedhu yoo ta'u akka looga naannoo qorannoon kun itti gaggeeffameetti garuu jecha kanas ta'ee hiikaan isaa namni beeku waan jiru miti. Kanaafuu, dhamsagoonni kun akka looga naannoo kanaatti jechi inni keessatti argamu waan hinjirreef dhamsagoota walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu hindandeenye jedhamanii fudhatamanii jiru. Dabalataan dhamsagoota -db-, -fch-, -fn-, -kf-, -mc-, -mf-, -mj-, -mx-, -lsh- kan ta'an kana barreessaan kun walfaana hiriiruudhaan irra buta niuumu jechuun jechoonni akka fakkeenyaatti inni fudhate tartiibuma dhamsagoonni kun armaan olitti ibsamen yoo kaa'aman “adbaarii, afchaala, dafne, dhokfachuu, gomcee, dhuumfaa, gomja'uu, luumxa'uu, bulshuu” kanneen jedhan faadha. Haata'u malee, -db- dhaaf fakkeenyi fudhatame jechi “adbaarii” jedhu jecha Afaan Oromoo miti. Dhamsagoota -fch- dhaaf immoo jecha “afchaala” jedhu kana ta'ee jechi

kunis looga hawaasni naannoo qorannoo kanaa gargaaramuun ala. Dhamsagoota -fn- dhaaf fakkeenya “dafne” jecha jedhu kan fudhate yoo ta’u jecha kana keessatti dhamsagni -n- hundee jechaatti dabalamuudhaan heddumina agarsiisuuf kan galte malee qaama jecha bu’uuraa miti. Qorannoon kun garuu durumaanuu jechoota bu’uuraa keessatti dhamsagoonni madaallamuun irra buta uumuu kan danda’aniifi kan uumuu hindandeenye jedhamanii adda ba’uu qaban jechuun daangaa keessatti kaawwameera. Kanaafuu, fakkeenya biroo hanga hinjirretti dhamsagoonni kun kan walfaana hiriiruudhaan irra buta uumanii miti. Dhamsaga -kf- jedhuuf fakkeenya fudhatame jecha “dhokfachuu” jedhu ta’ee kunis “-fachuu” kan jedhu kun dhamjecha taasifataa agarsiisuuf gale. Fakkeenya biroo kanaaf ta’us hinjiru. Kanaaf walfaana hiriiranii irra buta hinuuman jedhamanii qoratichaan fudhatamanii jiru. Dabalataan -mf- dhaaf “dhuunfaa” jedhamee naannoo qorannoon itti gaggeeffametti kan dubbatamu barreessaa kanaan “dhuumfaa” jedhamee barraa’ee jira. -mx- dhaaf jecha “luumxa’uu” jedhu kan fudhate waan ta’eef jechi kun immoo ammas loogni isaa naannoo qorannoo kanaatti hinbeekkamu. Kanaafuu, akka looga naannoo qorannoo kanaatti walfaana hiriiranii kan irra buta uumanii miti. Dhamsaga -lsh- dhaaf immoo fakkeenya fudhatame jechoota “bulshuu, galshuu, tolshuu” jedhu fudhatameera. Haata’u malee, akka looga naannoo qorannoo kanaatti “bulshuu” kan jedhu “bulchuu” jedhamee; “galshuu” kan jedhu “galchuu” jedhamee; “tolshuu” kan jedhu immoo “tolchuu” jedhamee waan dubbatamuufi fakkeenya kanaaf ta’u kan biraas naannoo qorannoo itti gaggeeffame kana keessawaan hinjirreef dhamsagoota walfaana hiriiruudhaan irra buta hinuumne keessatti qorataa kanaan ramadamanii jiru.

Kanas tarreessuun kan barbaachiseef yaada barreessaan kun kaa’e ceepha’uuf osoo hintaane yaanni barreessichiifi qorataan qorannoo kanaa qorannoo isaa keessatti kaa’e kun eessatti akka waldeeggaruufi eessatti immoo garaagarummaa akka qaban muullisumaaf kan itti gargaarrameedha. Yaanni barreessichi kaa’es iddoon inni itti hiikaa guutuu qabuufi haala Kanaan walfaana hiriiranuuru jedhamu looga biraa keessa jiraachuu waan maluufi.

Dabalataan, Xilahun Gamtaa (1995) akka jedhutti “hundee gosiin dubbifamaa + -t- hinjiru” jechuun kaa’a. Haata’u malee, dubbifamaan -t- dursanii dhufanii waliin hiriiruudhaan irra butakan uuman jechoota “hantuuta, biiftuu, biqiltuu, gamtaa”fi k.k.f keessatti waan jiraniif inni barreessaan kun dhamsaga kanaan walqabatee kaa’e kun qorannoo kana keessatti kan kaa’ame kanaan ala waan ta’eefi inni qorannoo kana keessatti kaa’ame kun akkaatuma kaa’ameen fudhatamuu gaarii ta’a.

Walumaa galatti yaanni barreessitoonni kun fudhatan kun harki caalaan isaa qorannoo kana kan mirkaneessu ta'ee baayy'ee xiqqoo kan ta'an immoo haala qorannoo kana keessatti ilaallameen ala ta'uusaa yaada armaan olitti kaa'aman kana irraa hubachuun nidanda'ama. Yaanni garaagarummaa kunis kan barreessitootaa kuffisuu kan koo dabarsuu osoo hintaane namoota qorannoo kana sababoota adda addaatiif dubbisaniif garaagarummaan kun eessaa dhufe yaanni jedhu akka dubbisaa qorannoo kana hinrakkisneef qofa kan kaa'ameedha.

4.2.2.XinxalaDhamsagoota Walfaana Hiriiruun Walfaanommii Uumuu Hindandeenye

Carraan sagaloonni Afaan Oromoo walfaana hiriiruuf qaban gadi fageenyaan yoo xinxaallaman kanneen armaan olitti irra buta uumuu danda'an jedhamanii kaa'aman kana qofa miti. Carraan walfaana hiriiruu kan biroo jiru. Kunis akka armaan gadii kanatti kan tarraa'an yoo ta'u sagaleewwan kun meeshaalee funaansa ragaa bargaaffii, hirmaachuufi sakatta'a dookimentiin jechoota funaannaman keessatti irra buta uumuu kan danda'an yoo ta'an jedhamanii waan shakkamaniif irra deddeebiin barbaaddamanis akka looga naannoo qorannoo kanaatti jechoota jiran keessatti argamuu hindandeenye. Kanaafuu, dhamsagoonni kun walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu hindanda'an xumuura jedhutti kan nama geessu ta'a. Kunis dhamsagoonni irra buta uumuu hindandeenye kun hedduu waan ta'aniif hunda isaanii qorannoo kana keessatti tarreessuun hinbarbaachisu jechuudhaan qorataan kun waan itti amaneef muraasa isaanii qofa yaada barreessitootaan deeggaruudhaan haala armaan gadii kanaan kan kaa'e yoo ta'u kanneen hafaniifi isa as jalatti kaa'aman kana immoo qaamni barbaade akka hubachuu danda'uuf dhuma qorannoo kanaarra kaa'eera.

/cb/	/db/	/fb/	/gb/
/hb/	/jb/	/kb/	/qb/
/sb/	/tb/	/wb/	/xb/
/yb/	/bc/	/bf/	/bg/
/bh/	/bk/	/bm/	/bn/
/bq/	/bt/	/bw/	/by/
/dc/	/fc/	/gc/	/hc/
/jc/	/kc/	/lc/	/mc/
/qc/	/sc/	/tc/	/wc/
/xc/	/yc/	/cd/	/cf/
/cg/	/wy/	/cj/	/ck/

/dj/	/dk/	/dl/	/dm/
/dn/	/dq/	/dr/	/ds/
/dt/	/dw/	/dx/	/dy/
/gf/	/hf/	/jf/	/qf/
/hr/	/rh/	/tny/	/nyt/

Dhamsagoonni walfaana hiriiranii irra buta hinuumne kun yaada barruu walfakkiitiin walmaddii qabuun yoo xinxallaman akka armaan gadii kana ta'a. kunis:

Getaachoo Rabbirraa (2011) “Dubbifamtoonni Afaan Oromoo gosa adda addaa siruma ykn abadan walfaana galuu hindandeenye walfaanommii haraamaa jedhamu. Fkn: -bk-, -?l-, -dh- k.k .f” jedha. Yaada kana dhamsagoota armaan olii kana waliin yoo walmaddii qabamanii ilaallaman dhamsagoonni “-bk-“ haaluma barreessaan kun kaa'een kan walmaddii hiriiranii irra buta hinuumane jechuudhaan qorataan kunis adda baasee jira. Haata'u malee, dubbifamtoonni hudhaa hordofsiisan muraasa qofa waan ta'eef qorataan kun walmaddii hiriiruu hudhaafi dubbifamoota biroo kan hinilaalle ta'uu daangaa qorannoo kanaa keessatti daangessee jira waan ta'eef waa'ee hiriira “-?l-“ asitti homaayyuu dubbachuu na barbaachisu. Dabalataan barreessaan kun dhamsaga “-dh-“ dhamsaga dubbifamaa gosa adda addaa taasissee ilaaletu dhamsagoota walfaana hiriiruudhaan irra buta hinuumne jedhee fudhate. Akka qorataan qorannoo kanaafi jechoota hawaasni dubbatu keessatti qorataan kun beekutti garuu “-dh-” n dhamsagoota adda addaatu walfaana hiriiree irra buta uumuu dhiise osoo hintaane sagalee tokko. Sagaleen tokko immoo kophaa irra buta hinuumu. Kanaafuu “-dh-” dhamsagni jedhu kun qorannoo kana hinfaallessus hindeeggarus. Kana qofa osoo hintaane dhamsagoonni dubbifamaa lama walmaddii bu'anii sagalee tokko ta'an kanneen akka -ch-, -sh-, -ny-, -ts-faa yoo ta'u kun immoo dhamsagoota dacha jedhamuun sagalee tokko kan bakka bu'ani malee walfaana hiriiranii kan irra buta uuman ykn hinuumne miti. Kanaafuu, qorannoon kun dhamsagoonni dubbifamaan walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu hindanda'an jedhamanii madaallaman kun kanneen sagalee adda adda lama bakka bu'an walmaddii hiriirsisuun kan ilaalu ta'a malee kanneea akka armaan olitti kaa'amaniifi mallattoo lama ta'ee sagalee tokko bakka bu'u kana keessatti hinilaallamne.

Tafarii Ayyaanaa (2005) waa'ee dhamsagoota walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu hindandeenyee yoo ibsu “Akka seera afaan Oromootti dubbifamtoonni walhordofanii

(combined) ta'anii walhordofuu hindandeenye afaanicha keessti niargamu. Dubbifamtoonni jecha gedduutti walhordofanii galuu hindandeenye ta'an akka armaan gadiitti haa ilaallu. Fkn:

-bc-, -bw-, -nyt-, -tny-, -phdh-, -gc-, -rh-, -hr-" jedheetu barreessa. Kanas qorannoo kanaan waliin madaalchisnee yoo xinxalle "-phdh-" irraa kan hafe kaawwan kanuma qorataan kun tarreesse kana keessatti argamu. Kanaafuu, walfaana hiriiruu dhabuun dhamsagoota -bc-, -bw-, -nyt-, -tny-, -gc-, -rh-, -hr-, barreessan kun kaa'e kun waan qorannoo kana keessatti kaa'e kana hanga tokko ni cimsa. Dhamsagoonni dachaan kan akka Tafarii Ayyaanaa (2005:23) keessatti barreessa "-phdh-" fi kan kana fakkaatan kan biroo immoo haala kanaan dhamsagoonni jechoota Afaan Oromoo keessatti walfaana hiriiranii irra buta uuman kan hinjirre waan ta'eef durumaayyuu jarreen kana fakkaataniifi dhamsagoota dachaa barreessan kun walmaddii kaa'e kana qorannoo kana keessatti kan hinilaalle ta'uu qorataan kun daangaa qorannoo kanaa keessatti daangessee jira. Kanaaf, dhamsagoota dachaan walfaana hiriiruu danda'uufi dadhabuun dhimma qorannoo kanaatii miti.

Xilahun Gamtaa (1995) "-bc- walhammattee (combined) ta'ee walhordofuu hindanda'an" jedhee kan kaa'e kun qorannoo kana keessattis miseensa walhordofanii irra buta uumuu hindandeenye keessatti fudhatamee jira.

Dabalataan, dhamsagoota armaan olitti walfaana hiriiranii irra buta niuuman jedhamanii kaa'amaniifi kanneen walfaana hiriiranii irra buta hinuuman jedhaman kana walmaddii qabamanii xinxallaman yoo ta'e carraan dhamsagoonni Afaan Oromoo hudhaafi kanneen daangaa qorannoo kanaa keessatti daangeffaman osoo hindabalatin walmaddii hiriiruudhaa qaban 472 ta'ee kana keessaa carraan walmaddii hiriiranii irra buta uumuu 71fi kanneen walfaanahiriiruu hindandeenye immoo carraa 401 ta.a. Kanarraa kan hubannu dhamsagoonni harki caalaan kan walmaddii hiriiranii irra buta hinuumne jechuudha. Haata'u malee, dhamsagoonni dubbifamaan walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu hindandeenye kun as irratti hunda isaanii kaa'uun barbaachisaa ta'ee qorataa kanatti waan hinmuullanneef keessaa hafan malee kanneen armaan olitti tarraa'an kana qofaa miti. Qaamni hunda isaanii hubachuu barbaadu akka ilaaluuf kanneen armaan olitti ibsame dabalatee hundi isaanii dhuma qorannoo kanaatti qabsiifameera.

4.2.3. Xinxala Dhamsagoota Jalqaba Hiriiruun Walfaanommii Uumanii

Sagaleewwan walfaana hiriiruudhaan jechoota keessatti irra buta uumuu danda'aniifi kanneen walitti aananii dhufuun irra buta uumuu hindandeenye akkuma jiran dhamsagoonni iddoo itti

hiriiranii irra buta uumaniillee garaagarummaa qabu. Haaluma kanaan, jechoota irra buta ofkeessaa qaban meeshaalee funaansa ragaa bargaaffii, hirmaachuufi sakatta'a dookimentiitiin funaannamanii armaan olitti tarraa'an keessaa akka fakkeenyaatti muraasa isaanii kan fudhanne kana yoo ilaalle irra buta uumuu keessatti sagaleewwan jalqaba hiriiranii irra buta uumaniifi jechoota isaan jalqabarra keessatti hiriiran haala armaan gadii kanaan garee biraatti qooduun nidanda'ama:

/l/, ilbiisa	/m/, somba
/n/, sanbata	/r/, sirba
/b/, abdii	/g/, raagduu
/f/, tafkii	/s/, poostaa
/k/, mammaaksa	/q/, dhaqna
/ph/, liphsachuu	

Kana irraa ka'uundhamsagoonni :

/l/	/m/	/n/	/r/
/b/	/g/	/f/	/s/
/k/	/q/	/ph/kan ta'an kana warren jecha keessatti jalqaba hiriiruun	

irra buta uuman jechuunin nidanda'ama.

Yaada kana garuu haala kanaan kanaan dura barreessitoonni Afaan Oromootiin barreessanii kan kaa'an argadhee qorannoo kana ittiin cimsachuu hindandeenye. Haata'u malee, Marla Yoshida (2012) afaan birootirratti akka barreessetti "It is possible to have one, two, three consonant sounds at the beginning of a syllable, but not more," jedheetu barreesse. Kanaaf immoo fakkeenyi fudhatu "play, fly" kanneen jedhanfaa fakkeenya isheen fudhate keessaa muraasa. Kunis haala Afaan Oromoo keessatti dhamsagoota jecha gedduutti walfaana hiriiruudhaan irra buta yemmuu uuman kan jalqaba hiriiran jedhamanii mata-duree kana jalatti kaa'aman kanaan kan wal hinfakkaanne ta'ullee dhamsagoota iddoo itti hiriiranii irra buta uuman kana ilaaluun akka Afaan Oromootillee barbaachisaa ta'uu isaa yanni kun naaf cimsa jedhee qoratichi fayyadamee jira.

4.2.4.Xinxala Dhamsagoota Lammaffaarra Hiriiranii Walfaanommii Uumanii

Qorataan kun armaan olitti irra deddeebiin akkuma ibsetti qorannoo kana gaggeessuuf jechoota irra buta of keessaa qaban looga Naannoo Oromiyaa Godiina Shawaa Kaabaa Aanaa Warra Jaarsoo keessatti dubbatamu keessaa, jechoota irra buta of keessaa qaban meeshaalee funaansa ragaa bargaaffiitti gargaaramuun barattoonni jechoota irra buta of keessaa qaban akka funaannan

taasisuun; qorataan haasa'a namootaa keessatti hirmaachuun kan funaaneefi barreeffamoota Waajjirri Aadaafi Turiizimii Aanaa Warra Jaarsoo dhimma hawaasaa irratti hundaa'ee barreessee kuusee jiru sakatta'uudhaan jechoonni irra buta of keessaa qaban funaannamaniiru.

Jechoonni armaan gaditti tarraa'an kunis jechoota irra buta ofkeessaa qaban armaan dura caqafaman kana keessaa kanfudhataman ta'ee sagaleewwan jechoota kana keessatti lammaffaarra hiriiran kun lammaffaarra hiriiruun irra buta uumuu kan danda'an ta'uusaa haala armaan gadii kanaan adda bahanii kaa'amani jiru.

/b/, sirba	/d/, abdii
/j/, abjuu	/l/, Eebla
/r/, afraasaa	/s/, qabsiisuu
/x/, cobxoo	/c/, barcuma
/f/, afarfachuu	/k/, tafkii
/q/, dafqa	/t/, gooftaa
/g/, galgala	/n/, lugna
/m/, galmee	/sh/, dimshaasha
/dh/, handhuura	/ph/, korpheessa
/ch/, ilaalcha	

Kanaafuu, dhamsagoota kana kobaatti adda kan baasnu yoo ta'e:

/b/	/d/	/j/	/l/
/r/	/s/	/x/	/c/
/f/	/k/	/q/	/t/
/g/	/n/	/m/	/sh/
/dh/	/ph/	/ch/	kanneen ta'an carraa lammaffaarra hiriiruudhaan irra buta uumuu qaban jechuudha.

4.2.5.Xinxala Sagaleewwan Jalqabas Lammaffaas Hiriiruudhaan Walfaanommii Uumanii
Sagaleewwan jechoota irra buta ofkeessaa qaban keessatti jalqabarra hiriiruu danda'an jedhamanii lakkoofsa 4.2.3 jalatti tarraa'an

/l/	/m/	/n/	/r/
/b/	/g/	/f/	/s/

/k/   /q/   /ph/fi sagaleewwan (dhamsagoota) irra buta uuman
keessatti lammaffaarra hiriiruun jecha keessatti irra buta uumuu nidanda'u jedhamanii lakkoofsa

4.2.4 jalatti kan tarraa'an

/b/	/d/	/j/	/l/
/r/	/s/	/x/	/c/
/f/	/k/	/q/	/t/
/g/	/n/	/m/	/sh/
/dh/	/ph/	/ch/	

walbira qabuun yoo ilaallaman sagaleewwan jalqabas ta'ee lammaffaarra hiriiruu danda'an jiru. Kunis jechoota isaan jalqabaafi lammaffaa keessatti hiriiran waliin haala armaan gadii kanaan kaa'amaniiru. Jechoonni kunis jechoota meeshaalee funaansa ragaa olitti ibsaman sanaankan funaannaman keessaa fudhataman.

/l/, albee, Eebla	/m/, ximbirree, galma
/n/, sanbata, lugna	/r/, hurka, umrii
/b/, abjuu, torba	/g/, dugda, galgala
/f/, tafkii, karfaafuu	/s/, maskuu, beeksisa
/k/, beektuu, unka	/q/, dhaqna, qulqulluu
/ph/, liphsachuu, salphaa	

Sagaleewwan kanas kophaatti kan adda baasnu yoo ta'e

/l/	/m/	/n/	/r/
/b/	/g/	/f/	/s/
/k/	/q/	/ph/	faadha.

Kanaafuu dhamsagoonni kun jalqabaafi lammaffaarra hiriiranii irra buta kan uumuu danda'ani jedhamanii adda bahaniiru. Xiinxallii asitti taasifame kana irraayis wanti hubatamuu danda'u dhamsagoota jalqabarra hiriiruun irra buta niuuman jedhamanii adda ba'an sanumatu lammaffaarras hiriiranii jalqabaafi lammaffaa hiriiran jedhame. Moggaasni mata-duree dhamsagoota kanas, kan jalqaba hiriiran ykn akka lachuu hammachuu danda'uun jalqabaafi lammaffaa kan hiriiran jechuun moggaasuun nidanda'ama. Kanaafuu xinxallii kana keessatti kanneen jalqabarra hiriiran kun lammaffaarra illee hiriiruun isaanii waan adda ba'eef argannoo qorannoo kanaa jalatti gara mata duree tokkootti yoo deebi'e gaariidha. Dabalataan xinxaallii kana irraa wanti adda ba'e kan biraan sagaleewwan jalqaba hiriiruu danda'aniifi lammaffaarra hiriiruu danda'an armaan olitti tarraa'an kana walmaddii

qabuun yemmuu xinxallaman sagaleewwan jalqabarra hiriiruu danda'an hunduu lammaffaarra illee hiriiruu nidanda'u. Haata'u malee, sagaleewwan

/d/	/j/	/x/	/c/	
/t/	/sh/	/dh/	/ch/	kanneen ta'an garuu lammaffaarra

malee jalqabarra argamuu akka hindandeenye ragaaleeykn dhamsagoota armaan olitti jalqaba hiriiraniifi lammaffaarra hiriiruun irra buta niuuman jedhaman kana irraa adda baheera.

4.2.6.Xinxala Dhamsagoota Dubbifamaa Jalqabarra Hiriiruun Walfaanommii Uumanitti Fufanii Walfaanommii Uumuuf Kan tajaajilan

Akkuma armaan olitti irra deddeebiin ibsamaa tureen dhamsagoonni dubbifamaan gosa adda addaa jecha gedduutti walitti aananii yoo galan irra buta uumu. Dubbifamoota gedduu hiriiratti walfaana galuun irra buta uuman kana keessaa immoo tokko jalqaba galee tokko immoo lammaffaarra dhufuun walduraa duuba hiriiruun isaanii beekkamaadha. Haaluma Kanaan, dhamsagoonni iddoon hiriira isaanii jalqabarra ta'an kun immoo jalqabarra kan hiriiran jedhamanii armaan olitti fakkeenya isaanii waliin adda ba'anii kaa'amaniiru. Ammaafis mata-duree kana jalatti kan ilaallamu dhamsagoota dubbifamaa jalqaba irra hiriiruudhaan irra buta uuman kana tokkoon tokkoon isaanitti fufuudhaan dhamsagoonni dubbifamaan galanii waliin ta'uudhaan irra buta kan uumaan kun eenyufaadha kan jedhu kanaaf odeeffannoo jechoota irra buta uuman meeshaalee funaansa ragaa adda addaa fayyadamuudhaan funaannaman kana irra dhaabbachuudhaan deebisuudha. Addunyaa Barkeessaa (2016:14) "dhamsagoonni walfilatanii hiriiru," jedha. Haaluma Kanaan, dhamsagoonni dubbifamaan warren jalqabarra hiriiran kana filatanii lammaarra isaan faana hiriiruun waliin ta'anii irra buta kanuuman kam kam akka ta'e mata duree kana jalatti xinxallamanii adda ba'aniiru.

/l/ dhamsagni kun dhamsagoota iddoon uummamsa adda adda kanneen akka hidhi-lamee kan ta'an /b/, /m/, /ph/, hidhi ilkee /f/, irgee /d/, /t/, /x/, laagee /ch/, /j/ fi dhamsagoota iddoon uumamsa isaanii harsassee ta'an hundaa of fuuldura fudhachuudhaan irra buta uuma.

/m/ akkuma dhamsagoota kaawwanii kan of fuul dura hiriirsisuun irra buta uumuu danda'u hidhi-lamee /b/,irgee keessaa /r/, /n/, /t/, /d/, /s/, laagaa keessaa /sh/ fi kan harsassee ta'e /g/ dha.

/n/dhamsaga hidhi-lamee keessaa /b/, hidhi-ilkee /f/, irgee /d/, /dh/, /s/, /x/, /t/, laagee /c/, /j/, /ch/ fi harsassee hunda of fuul dura hiriirsisuun irra buta kan uumuudha.

/r/ dhamsagoota hidhi-lamee ta'an /b/, /ph/, /m/, hidhi-ilkee /f/, irgee /n/, /t/, /d/, /s/, /x/, laagee /c/ /ch/, /sh/, /j/, fi harsassee /k/ fuul duraan fudhachuudhaan irra buta kan uumuudha.

/b/ kana booda dhamsagoonni dubbifamaan hiriiraniirra buta uuman dhamsagoota iddoon uumamsa isaanii irgee ta'an keessaa /d/, /l/, /s/, /x/, fi laagee kan ta'an /j/, /sh/ dha. Kanarraa kan hubannu /b/ dhamsagoota irgeefi laagaa armaan olitti ibsaman kana hordofsiisuun irra buta uumu.

/g/ dhamsaga dubbifamaa kana booda galanii waliin hiriiruun kanneen irra buta uumuu danda'an dhamsagoota iddoon hiriira isaanii irgee ta'an /n/, /d/, /s/ faadha.

/f/ booda dhufuun dhamsagoonni dubbifamaan waliin hiriiraniirra buta uuman dhamsaga iddoon uumamsaatiin harsassee ta'an keessaa /k/, /q/ fufachuun irra buta uumu.

/s/ dhamsaga irgee /t/, /x/, fi harsassee /k/ fufachuudhaan irra buta uuma.

/k/ dhamsaga kana booda galuudhaan dhamsagoonni waliin ta'anii irra buta uuman dhamsag dubbifamaa iddoon hiriira isaanii irgee ta'e /s/ fi /t/.

/q/ dhamsagoota dubbifamaa irgee /s/, /dh/, /n/, of fuul dura fudhachuudhaan irra buta uuma.

/ph/ dhamsaga irgee /s/ of fuuldura hiriirsisuudhaan irra buta uuma.

Walumaa galatti dhamsagoonni armaan olitti gara bitaatiin argaman kun yemmuu irra buta uuman jecha gedduutti jalqabarra kan hiriiran ta'ee tokkon tokkoon isaanii immoo dhamsagoota dubbifamaa iddoon uummamsaa isaanii fuuldura isaanitti argaman kana ofitti fufsiisuudhaan irra buta kan uuman ta'uu jechoota dhamsagoonni kun keessatti argaman keessaa ilaaluun mirkaneessuun nidanda'ama. Isaan kanas kanneen armaan olitti ibsaman kana iddoo uummamsa dhamsagootaa irratti hundaa'uun haala salphaa ta'een haala armaan gadii kanaan gabateedhaan agarsiisuun nidanda'ama.

Dhamsagoota dubbifamaa	Dhamsagoota dubbifamaa lammaffaarra hiriiranii irra buta uuman iddoo uummamsaan adda ba'anii				
jalqabarra hiriiranii irra buta uuman	Hidhi-lamee	Hidhi-ilkee	Irghee	Laagaa	Harsassee
b			d, l, s, x	j, sh	
f			s, t		k, q
g			n, d, s		
k			s, t		
l	b, m, ph	f	d, t, x	ch, j	g, k, q
m	b		r, n, t, d, s	Sh	g
n	b	f	d, t, dh, s, x	c, j, ch	g, k, q
q			s, dh, n		
r	b, ph, m	f	n, t, d, s, x	c, ch, sh, j	g, k, q
s			t, x		k
Ph			s		

Gabatee kana irraa akkuma hubachuun danda'amuun dhamsagoonni dubbifamaan jecha gedduutti walfaana hiriiruudhaan irra buta uuman keessaa kanneen jalqaba hiriiran kunhaala gabatee armaan olitti ibsame kanaatiin dhamsagoota muraasa of fuuldura fudhachuudhaan irra buta uumu. Akkuma gabatichi ibsutti baayyinni isaanii walhaa caaluu malee dhamsagoonni jalqabarra hiriiranii irra buta uuman kun dhamsagoota dubbifamaa iddoon uummamsa isaanii irgee ta'e kan hingargaarranne hinjiru. Dhamsagoota iddoo uummamsa isaaniitiin hidhi-lamee, hidhi-ilkee, laagaafi harsassee ta'an garuu haaluma walta'uu danda'aniin maxxaffatan. Yaada kanasyaada beektotaatiin yoo deeggarama:

Addunyaa Barkeessaa (2016:1 yoo ibsu *Wal-faanommiin dhamsagootaa AO kennataadha. Haala kana keessattis dhamsagoonni wal-filatani hiriiru. Akkuma namoonni amalli isaanii yoo walii ta'e malee waliin jiraachuu hindandeenye, dhamsagoonnis amalaan waliin galanii argamu.*

Haaluma Kanaan, akkaataa walii galaniin haala gabatee kana keessatti ibsameen wal faana hiriiruudhaan irra buta uumu.

4.2.7.Xiinxala Dhamsagoota Lammaffaarra Hiriiranii Walfaanommii Uuman Dursanii Dhufuun Tajaajila Walfaanommii Kan Kennan

Akkuma mata-duree kana irraa hubachuun danda'amuun dhamsagoonni dubbifamaan jecha gedduutti walfaana hiriiruun irra buta uuman keessaa tokko dursee argamee inni biraa immoo itti aanee dhufuudhaan walta'anii tajaajila irra butaa kennu. Kanneen lammaffaarra dhufan kanas kophaatti kan ilaallu yoo ta'e akkuma warreen jalqabarra hiriiran dhamsagoota muraasa qofa ofitti fufsiisan. Kanneen lammaffaarra dhufan kunis dhamsagoota dubbifamaa muraasa of duuba hiriirsisuudhaan (of hordofsiisuudhaan) irra buta uumu. Kunis dhamsagoota armaan olitti lammaffaarra hiriiruu danda'u jedhamuun kophaatti bahan sana fudhachuun tokkon tokkoon isaanii dura dhamsagoota kamtu gale irra buta uuma kan jedhu kun xinxaalii mata-duree kanaa jalatti kan raawwatamuudha. Dhamsagoonni dhamsagoota lammaffaarra hiriiran kana hordofan kunisaan lammaffaarra hiriiran kana hordofuun isaanii cal jedhameetuma tilmamaan osoo hintaane jechoota irra butaa of keessaa qaban dubbii hawaasaa keessaa funaannaman sana irra dhaabbatamee kan adda baheedha. Kanaafuu, dhamsagoonni lammaffaarra hiriiran kana dursanii dhamsagoonni dubbifamaan galanii tajaajila irra butaa kennan iddoo uummamsa dhamsagoota dubbifamoota kanaatiin adda bahuun haala armaan gadii kanaan ibsameera.

/b/ dursanii argamuun irra buta kan waliin uuman dhamsagoota iddoon uummamsaa hidhi-lamee /m/, irgee ta'an /l/, /n/ fi /r/ dha.

/d/ kana dursanii hiriiranii dubbifamoonni irra buta uumuuf waliin hiriiruu danda'an hidhi-lamee keessaa /b/, /m/ fi irgee keessaa /r/, /n/, /l/

/j/ dursanii galuun dhamsagoonni irra buta uumuuf gargaaran dhamsa iddoo uummamsaa hidhi-lamee /b/ fi irgee /n/, /r/, /l/.

/l/ dura dhamsagni dubbifamaan galu hidhi-lamee keessaa /b/

/r/ dursee kan argamuun irra buta uumuuf tajaajilu dhamsaga dubbifamaa iddoon hiriira hidhi-lamee ta'e /m/ dha.

/s/ dursee hiriiruudhaan irra buta kan waliin uumuu danda'an hidhi-lamee keessaa /b/, /ph/, /m/, hidhi-ilkee /f/, irgee /n/, /r/ fi dhamsagoota iddoon uummamsa isaanii harsassee ta'an hunda.

/x/ dhamsaga kana dursanii galanii dhamsagoonni dubbifamaan irra buta waliin uumuuf tajaajilan hidhi-lam kan ta'e /b/, irgee /r/, /s/, /n/, /l/ faadha.

/c/ dursee dhamsagni dubbifamaan galanii irra buta uuman dhamsagoota iddoo hiriiratiin irgee ta'an /r/ fi /n/

/f/ dursanii argamuudhaan waliin irra buta uumuuf kan tajaajilan dhamsagoota dubbifamaa iddoo uummamsaa irgee ta'an /l/, /n/, /r/

/k/ durseekan hiriiru dhamsaga dubbifamaa iddoo uummamsaa hidhi-ilkee /f/, irgee /r/, /n/, /l/, /s/ /q/ kana kanneen hordofanii (duubarra hiriiranii) irra buta waliin uuman dhamsagoota iddoo uumamsaa hidh-ilkee /f/ fi irgee /r/, /n/, /l/

/t/ dursanii galanii dhamsagoonni dubbifamaan hiriira uumuuf tajaajilan hidhi-lamee /m/, hidhi-ilkee /f/, irgee /n/, /l/, /r/, fi harsassee /k/ kan ta'eedha.

/g/ dhamsaga kana dursee galuudhaan dhamsagni dubbifamaan irra buta waliin uumuu danda'an hidhi-lamee keessaa /m/ fi irgee keessaa /r/, /n/, /l/ dha.

/n/ dhamsagni dubbifamaan dursee hiriiruun irra buta dhamsaga kana waliin uuman dhamsagoota iddoo uummamsa isaanii hidhi-lamee /m/, irgee /r/, harsassee /g/, /q/.

/m/ dursanii galuun dhamsagni dubbifamaan waliin irra buta uumuu danda'an iddoo uummamsaatiin irgee kan ta'an /r/ fi /l/.

/sh/ iddoo uummamsaatiin dhamsaga dubbifamaa hidhi-lamee /m/, /b/, irgee /r/ faatu dursanii hiriiranii waliin irra buta uuman.

/dh/ irgee keessaa /n/ fi harsassee keessaa /q/ of duuba hiriirsisuun irra buta uumu.

/ph/ dursee hiriiruun irra buta uumuudhaaf kan tajaajilan dhamsagoota irgee keessaa /r/ fi /l/.

/ch/ dhamsagoota irgee /l/, /r/ fi /n/ of duuba hiriirsisuun irra buta uumu.

Haaluma armaan olitti ibsuuf yaallame kanaan dhamsagoonni tarree dhamsagoota gara harka bitaatiin jira kana fuulduratti tarraa'an kundhamsagoota tarreeffaman kana duubarraan hiriiruudhaan kan irra buta waliin uumaniidha. Kanas bifa gabaabaa ta'een haala armaan gadii kanaan iddoo uummamsa isaaniitiin adda baasanii kaa'uun nidanda'ama.

Dhamsagoota Lammaffaarra hiriiruun irra buta uuman	Dhamsagoota lammaffaarra hiriiran dursanii galuun kan irra buta uuman bakka uummamsaatiin				
	Hidhi-lamee	Hidhi-ilkee	Irghee	laagaa	Harsassee
b	m		n, r, l		
j	b		n, r, l		
r	m				
g	m		n, r, l		
x	b		n, r, l, s		
f			n, r, l		
q		f	n, r, l		
d	b, m		n, r, l	g	
l	b				
s	b, ph, m	f	n, r		k, q, g
c			n, r		
k		f	n, r, l, s		
t	m	f	n, r, l,		k
n	m		r		g, q
Sh	m, b		r		
Ph			r, l		
m			r, l		
dh			n		q
ch			n, r, l		

Akkuma gabatee armaan olii kana irraa hubachuun danda'amuun dhamsagoonni dubbifamaan gosa adda addaa lama jecha gedduutti walitti aananii dhufuudhaan irra buta yemmuu uuman dhamsagoonni dubbifamaan kun tokko dura dhufee kan biraa itti aanee dhufuun waanuma jiru. Dhamsagoonni lammaffaarra dhufan kun immoo irra buta uumuudhaaf dhamsagoota dubbifamaa kan of duuba hiriirsisan kun murtaa'oodha. Garuu dhamsagoonni lammaffaarra hiriiran kun baayyinaan of duuba hiriirsisanii kan irra buta uuman dhamsagoota dubbifamaa iddoon

uummamsa isaanii irgee ta'aniidha. Sadarkaa lammaffaa irratti immoo dhamsagoota iddoo uummamsaatiin hidhi-lamee ta'an yoo tajaajilaman itti aansuun immoo kan tajaajilaman dhamsagoota iddoon uummamsa isaanii harsassee ta'an ta'ee darbanii darbanii immoo dhamsagoota iddoon uummamsa isaanii laagaa ta'eefi hidhi-ilkee ta'an tajaajilamuudhaan walfaana hiriiranii irra buta uumu. Yoo kana jennu garuu fakkaattii irra keessaa gabatee kanaa ilaaluudhaan yaadonni kun kaa'aman malee dhamsagoonni lammaffaarra hiriiran martuu dhamsagoota dubbifamaa walfakkaataa of duuba hordofsiisuudhaan irra buta uumu jechuu miti. Kana malees, dhamsagumti tokko yeroo jalqabarra hiriiru kan of fuulduratti fudhachuudhaan irra buta uumuufi yeroo lammaffaarra hiriiru kan of hordofsiisuun waliin ta'anii irra buta uuman garaagara ta'uu gabateefi ibsa armaan olitti kaa'aman kana irraa hubachuun nidanda'ama.

Boqonnaa 5

Guduunfaa, Argannoofi Yaboo

Boqonnaa kana keessatti raawwiin qorannoo kanaa kan ittiin goolabamu yoo ta’u, guduunfaan yaada walii gala raawwii qoranniichaa kan ittiin ibsamu; argannoo keessatti galma ga’insi kaayyoo qorannichaa kan itti addeeffamuufi yaboon immoo qaamota dhimmi ilaaluuf kan ittiin dhaammamu of keessatti hammachuun akkka itti aanu kanaan dhiyaatee jira.

5.1. Guduunfaa

Qorannoon kun akaakuu qorannoo bu’uuraa yoo ta’u ka’umsi qorannoo kanaas barattoonnifi hawaasni ballaan jechoota sagalee irra butaa of keessaa qaban guyyaa guyyaarraa afaan tajaajilamuu keessatti itti gargaaramaa oolu. Haata’u malee, gaaffiin dhamsagoonni walfaana hiriiruun irra buta uumuu danda’an; kan irra buta hinuumne; irra buta uumuu keessatti jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lammaffaarra kan hiriiraniifi tokkon tokkoon dhamsagoota jalqabarra hiriiranii jecha gedduutti irra buta uuman kanatti dhamsagoonni dubbifamaan aananii galanii waliin irra buta uuman kun kami kan jedhuufi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti irra buta yemmuu uuman lammaffaarra hiriiranii irra buta uuman kana dursanii galuun kan waliin irra buta uuman kam kam akka ta’an adda bahanii waan hinjirreef qorannoo kanaan adda baasuuf qorannoon kun gaggeeffamee jira. Kanneen ka’umsa jalatti tuqaman kun immoo kaayyoo qorannichaa jalatti kaayyeffatamaniiru. Qorannoo kana kanneen tumsuu danda’aniifi barreeffamoonni qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaban adda addaa cimina qorannoo kanaatiif gahee waan qabaniif haala qorannicha deeggaruu danda’aniin kaa’amaniiru. Malli qorannoo qorannoon kun ittiin gaggeeffame immoo mala qorannoo akkamtaa ta’ee waamuraasa immoo ammamtaadhan illee waan ibse qaba. Malli odeeffannoon ittiin funaannaman mala bar-gaaffii, hirmaachuufi sakatta’a dookumatii, malli iddateessuu miti carraa hunda hammatoo, mala odeeffannoon funaannaman ittiin qaacceefferaman mala akkamtaa (ibsuutti) gargaaramuun kaayyoo qorannoo kanaatiif akka galma ta’aniin duraa duubaan qindaa’anii kaa’amaniiru. Ragaaleen duraa duubaan qindeeffamanii xinxallaman kana irraa ka’uudhaan immoo sagaleewwan walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu kan danda’an; dhamsagoonni afaan Oromoo kanneen walfaana hiriiranii irra buta uumuu danda’an kanaan ala carraa walfaana hiriiruu kan qaban kan biroo immoo walfaana hiriiranii irra buta kan hinuumne jedhamanii; dhamsagoonni dubbifamaan gosa adda addaa lama jecha gedduutti walmaddii hiriiranii yemmuu

irra buta uuman kan jalqaba hiriiran, lammaffaarra kan hiriiran, jalqabaafi lammaffaarra kan hiriiraniifi dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti irra buta yemmuu uuman jalqabarra kan hiriiran kanatti fufanii dhamsagoonni dubbifamaan argaman tokkoon tokkoon warreen jalqabarra hiriiran kanatti kan fufuu danda'aniifi kan lammaffaarra hiriiran kanneen tokkoon tokkon isaanii dursanii kan galuu danda'an kam kam akka ta'an argannoo qorannoo kanaa jalatti adda ba'anii kaa'amaniiru. Dabalataan namoonni qorannoo kana irraa fayyadamuu danda'an keessaa namoonni Afaan Oromoo irratti qorannoo gaggeessan argannoo kana daran cimsuufi xiyyeeffannoo itti kennuun daran dalaguufi gahee ba'uun akka irraa eeggamu; Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaatiin kitaabileefi barruuleen mata-duree kanaan walqabatee maxxaffaman yoo jiraatan haala argannoo kanaatiin osoo fooyya'anii; barsiisonniifi barattoonni waa'ee caasaa irra buta kana daran cimsuuf gahee ba'uun akka irra jiraatu; ogeeyyiin barnootaa kitaabilee barnootaa, qajeelcha barsiisitaafi kitaabilee wabii Afaan Oromootiin qapheessan waa'ee irra butaa irratti argannoo kana osoo fayyadamanii gaarii ta'uufi hawaasni Oromoo barreessuufi dubbisuu danda'an martuu irra buta ilaalchisee hubannoo gadi fageenyaa argachuufi gaafilee ka'umsa qorannoo kanaa jala jiran sanaaf deebii argachuudhaaf, osoo qorannoo kanatti faayyadamanii gaarii ta'uu yaboo qorannoo kanaa jalatti tuqamanii qorannoon kun dhumarra gara goolabamuutti deemee jira.

5.2. Argannoo

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa sagaleewwan afaan Oromoo (dhamsagoonni) walfaana hiriiruun irra buta uumaniifi hinuumne, kanneen jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lamafaarraafi warra jalqabarra hiriiraniifi irra buta uumuu danda'anitti kan fufan tokkon tokkoon dhamsaga jalqaba hiriiraniitiif adda baasuufi kanneen lammaffaarra hiriiran dursanii dhufuun kan waliin ta'anii irra buta uuman tokkon tokkoon warreen lammaffaarra hiriiran waliin kan deemuu danda'an kam kam akka ta'an adda baasuu kan jedhu kana xiinxaluu ta'ee kunis haala armaan gadii kanaan qoratichi adda baasee jira.

5.2.1. Dhamsagoota Walfaana Hiriiruun Walfaanommii Uumuu Danda'an

Sagaleewwan yookiin dhamsagoonni Afaan Oromoo akka looga naannoo qorannoon kunitti gaggeeffameetiin jechoota Afaan Oromoo adda addaa keessatti walfaana hiriiruudhaan irra buta uumuu kan danda'an qorannoo kanaan adda bahanii haala armaan gadii kanaan tarraa'aniiru.

/lb/	/mb/	/nb/	/rb/
/bd/	/bj/	/bl/	/mr/
/bs/	/bx/	/nc/	/rc/
/lf/	/nf/	/rf/	/gd/
/ld/	/md/	/nd/	/rd/
/fk/	/fq/	/fs/	/ft/
/lg/	/mg/	/ng/	/rg/
/gn/	/gs/	/ndh/	/qdh/
/rph/	/phs/	/lch/	/nch/
/rch/	/lph/	/nj/	/rj/
/lk/	/nk/	/rk/	/sk/
/ks/	/kt/	/lm/	/lq/
/lt/	/rm/	/mn/	/ms/
/mt/	/qn/	/rn/	/nq/
/ns/	/nt/	/nx/	/rq/
/qs/	/rs/	/rt/	/rx/
/st/	/sx/	/bsh/	/msh/
/rsh/	/lj/	/lx/	

5.2.2. Dhamsagoota Walfaana Hiriiruun Walfaanommii Uumuu HinDandeenye

Dhamsagoonni afaan Oromoo hundi carraa walfaana hiriiruudhaan jechoota afaan Oromoo keessatti irra buta uumuudhaa qaban walqixa miti. Kunis dhamsagoonni hanga tokko walwajjiin hiriiruun irra buta yoo uuman kaawwan immoo kan walfaana hiriiruu hindandeenyetu jira. Kanaafuu, warren armaan gadii kunis dhamsagoota afaan Oromoo ta'anii haala armaan gadii kanaan garuu wajjiin hiriiruudhaan irra buta kan hinuumne ta'uun isaanii qorannoo kanaan mirkanaa'era. Haata'u malee, dhamsagoonni walfaana hiriiruudhaan irra buta hin uumne kun kanneen armaan gaditti tarraa'an kana qofaa miti. Muraasa isaaniitu akka fakkeeniyatti kaa'a.

/cb/	/db/	/fb/	/gb/
/hb/	/jb/	/kb/	/qb/
/sb/	/tb/	/wb/	/xb/
/yb/	/bc/	/bf/	/bg/
/bh/	/bk/	/bm/	/bn/
/bq/	/bt/	/bw/	/by/
/dc/	/fc/	/gc/	/hc/
/jc/	/kc/	/lc/	/mc/
/qc/	/sc/	/tc/	/wc/
/xc/	/yc/	/cd/	/cf/
/cg/	/wy/	/cj/	/ck/
/dj/	/dk/	/dl/	/dm/
/dn/	/dq/	/dr/	/ds/
/dt/	/dw/	/dx/	/dy/
/gf/	/hf/	/jf/	/qf/
/hr/	/rh/	/tny/	/nyt/

5.2.3. Walfaanommii Dubbifamaa Uumuu Keessatti Dhamsagoota Jalqabarrafi Lammaffaarra Hiriiran

Dhamsagoonni Afaan Oromoo walfaana hiriiruun irra buta kan uumaniifi kan hinuumne jedhamanii ilaaluun qofti waa'ee caasaa irra butaa guutuu hintaasisu. Dhimmoonni kanaan walqabatee qorannaa kanaan adda bahe kan biroo warreen walfaana hiriiranii irra buta uumuu danda'an kun mirgaan moo bitaan hiriiraniit irra buta uuman kan jedhu kun waan ilaallamuu qabaniif qorannoon kunis kanneen armaan gadii kun jalqabarra kan hiriiran ta'uun adda baheera. Dabalataan akkaatuma xinxala qorannoo jalatti ibsamuuf yaallametti dhamsagoonni jalqabarra hiriiruudhaan irra buta uumu danda'an kun isaanumatu lammaffaarra illee hiriiruu kan danda'an ta'uun xinxala gaggeeffame irraa adda ba'eera. Kanaafuu, dhamsagoota dubbifamaa kana mata-duree lamatti adda qoonnee kanneen jalqaba hiriiruun irra buta uumaniifi jalqabaafi lammaffaa hiriiranii irra buta kan uuman jechuurra dhamsagoonni kun isaanuma armaan gadiiti waan ta'eef mata-duree tokkotti deebi'uun haala hundaa hammachuu danda'aniin jalqabaafi lammaffaa kan hiriiruun irra buta uuman jedhamuun fudhatamaniiru. Gabaabumaan, dhamsagoonni kun jalqabaafi lammaffaarra hiriiranii irra buta uuman jechuudha.

/l/	/m/	/n/	/r/
/b/	/g/	/f/	/s/
/k/	/q/	/ph/	

5.2.4. Walfaanommii Uumuu Keessatti Sagaleewwan Lammaffaarra Hiriiran

Sagaleewwan irra buta yemmuu uuman jalqaba hiriiruu danda'an akkuma jiran kanneen lammaffaarra hiriiruu danda'an illee jiru. Haaluma kanaan, dhamsagoonni Afaan Oromoo armaan gadii kunneen jechoota Afaan Oromoo keessatti hiriiruudhaan yemmuu irra buta uuman carraa lammaffaarra hiriiruu kan qabaniidha.

/b/	/d/	/j/	/l/
/r/	/s/	/x/	/c/
/f/	/k/	/q/	/t/
/g/	/n/	/m/	/sh/
/dh	/ph/	/ch/	

Sagaleewwan jalqabaafi lammaffaarra hiriiraniifi lammaffaarra hiriiruu danda'an kana walmaddii qabuun yoo ilaallamansagaleewwan jalqabarra hiriiruu danda'an hunduu lammaffaarra illee hiriiruu ni danda'u. Kunis sagaleewwan jalqaba hiriiraniifi lammaffaarra hiriiran walbira qabuun adda bahanii jiru. Haata'u malee, sagaleewwan

/d/	/j/	/x/	/c/
/t/	/sh/	/dh/	/ch/ kanneen ta'an

garuulammaffaarra malee jalqabarra hinhiriiran.

5.2.5. Dhamsagoota Dubbifamaa Dhamsagoota Dubbifamaa Jalqabarra Hiriiranii Walfaanommii Dubbifamaa Uumanitti Fufan

Dhamsagoonni dubbifamaan gosa adda addaa jecha geedduutti walfaana hiriiruudhaan irra buta yemmuu uuman warreen jalqabarra hiriiranii irra buta uuman dhamsaga isaanitti fufu kan mataa isaanii qabu. Kunis haala armaan gadii Kanaan ibsameera.

Dhamsagoota jalqabarra

hiriiran

/b/
/f/
/g/
/k/
/l/

Dhamsagoota dubbifamaa kan jalqaba hiriiranitti

fufanii irra buta uuman

/d/, /l/, /s/, /x/, /j/, /sh/
/s/, /t/, /k/, /q/
/n/, /d/, /s/
/s/, /t/
/b/, /m/, /ph/, /f/, /d/, /t/, /x/, /ch/, /j/, /g/, /k/, /q/

/m/	/r/, /n/, /t/, /d/, /s/, /sh/
/n/	/b/, /f/, /d/, /dh/, /s/, /x/, /c/, /j/, /ch/, /g/, /k/, /q/
/q/	/s/, /dh/, /n/
/r/	/b/, /ph/, /m/, /f/, /n/, /t/, /d/, /s/, /x/, /c/, /ch/, /sh/, /j/, /k/, /g/, /q/
/s/	/t/, /x/, /k/
/Ph/	/s/

5.2.6.Dhamsagoota Dubbifamaa Dhamsagoota Dubbifamaa Lammaffaa Hiriiranii

Walfaanommii Uuman Dursan

Dhamsagoota dubbifamaa Afaan Oromoo wal faana hiriiranii jecha gedduutti irra buta uuman keessaa kanneen lammaffaarra hiriiran kun dhamsagoota dubbifamaa hordofsiifataniis irra buta uuman qabu. Kanas haala armaan gadii Kanaan adda baasnee ilaaluu ni dandeenya.

Dhamsagoota dubbifamaa

Lammaffaa hiriiran

/b/

/j/

/r/

/g/

/x/

/f/

/q/

/d/

/l/

/s/

/c/

/k/

/t/

/n/

/sh/

/ph/

/m/

/dh/

Dhamsagoota dubbifamaa waarra lammaffaarra hiriiran

dursanii galanii waliin ta'uun irra buta kan uuman

/n/, /r/

/b/, /n/, /r/, /l/

/m/

/m/, /r/, /n/, /l/

/b/, /r/, /s/, /l/, /n/

/l/, /n/, /r/

/f/, /l/, /n/, /r/

/b/, /m/, /r/, /n/, /l/, /g/

/b/

/b/, /ph/, /m/, /f/, /n/, /r/, /k/, /q/, /g/

/r/, /n/

/f/, /l/, /r/, /n/, /s/

/m/, /f/, /r/, /n/, /l/, /s/, /k/

/m/, /r/, /g/, /q/

/m/, /b/, /r/

/r/, /l/

/r/, /l/

/n/, /q/

/ch/

/l/, /r/, /n/

5.3.Yaboo

- ✓ Dhimmi afaanii waan salphaafi guutumaan guututti kana qofa jedhamee xumuramuu miti. Kunis, bal'inaafi faayidaa afaanichii hawaasaaf qabu irraa ka'ee yoo madaalamu waan muraasatti afaan daangessuun rakkisaa waan ta'eefi. Kanaafuu, qorannoo kana keessattis waa'ee afaanii ilaalchisee waahedduu jiran keessaa qorannoon kun Qaaccessa Caasaa Irra Butaa Looga Oromoo Tuullamaa irratti qofa gaggeeffame. Kana irrattis argannoowwan armaan olitti ibsaman argamaniiru. Argannoowwan kana argachuun immoo waa'ee irra butaa irratti hubannoo cimsachuuf gahee guddaa taphata. Faayidaan qorannoon kun ni buusa jedhamee eeggamu kun qaamni dhimmi ilaalu hundi yoo gahee irraa eeggamu bahe qofa milkaa'inni argama. Kanaafuu, milkaa'ina kana dhadhamuuf qaama dhimmi ilaaluuf (namoota Afaan Oromoo irratti qorannoo gaggeessan, Biiraa Aadaafi Turiizimii Oromiyaa, ogeeyyiin barnoota afaaniifi abbaa afaanichaa hundaaf) qoratichi yaboo kana dhaamee jira.
- ✓ Qaamonni Afaan Oromoo irratti qorannoo gaggeessan argannoowwan qorannoo kana keessatti argamaniifi ibsaman sagaleewwan wal faana hiriiruun irra buta uumaniifi walfaana hiriiruun irra buta hinuumne; jalqaba, lamafaarra, jalqabaafi lamafaarra kan hiriiraniifi tokko tokkon dhamsagoota dubbifamaa jalqaba hiriiranitti fufanii galuun irra buta uumaniifi kan lammaffaa hiriiran hordofanii kan galan irraatti argannoo argaman daran cimsuufi xiyeefannoo itti kennuun daran dalaguufi gahee bahuun irraa eeggama.
- ✓ Biiraa Aadaafi Turiizimii Oromiyaatiin kitaabileefi barruuleen kanaan dura maxxanfamanii tajaajilaa jiran waa'ee caasaa irra butaa irratti kanaan dura kan barraa'ee jiru osoo irra deebiin sakatta'amanii haala argannoo qorannoo kanaatiin fooyya'anii guddina afaan kanaaf bu'aa guddaa buusa.
- ✓ Barsiisonniifi barattoonni sadarkaa sadarkaatti argaman qaaccessa caasaa irra butaa kun akka cimu kana caalaa gahee isaanii bahuutu irraa eeggama.
- ✓ Ogeeyyiin barnootaa afaan Oromoo haala qophii kitaabilee barnootaa, qajeelcha barsiistotaafi kitaabilee wabii qopheessuu keessatti argannoo qorannoo kanaa fayyadamuun yoo qopheessan mata-duricha irraa hubannoo gahaa laachuuf waan gargaaruuf gahee isaanii taphachuun irraa eeggama.

- ✓ Abbaa afaanichaa kan ta'e uumanni Oromoo barreessuufi dubbisuu danda'an qorannoo kanatti gargaaramuun hubannoo afaan isaanii irratti qaban cimsachuutu irraa eeggama.

Wabii

Addunyaa Barkeessaa .(2011). **Akkamtaa**: yaad-rimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee: Mega printing press.

----- . (2012). **Natoo**: Yaad-rimee Caasluga Afaan Oromoo. Finfinnee:Mega Printing Press

----- . (2016). **Semmoo**: Bu’uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo. Finfinnee:

Dassitaa Dassaalenyi. (2013). **Bu’uura Qorannoo**: Max. 2ffaa. Finfinnee: Printed by Far East Trading P.L.C.

Dr. Singh, Y. K. (1100). **Educational Research**: Survey Method. A. P. H. Publishing Corporation.

Gaaddisaa Abarraa. (2001). **Seerlugaafi Hundee Jechoota Afaan Oromoo**: Sadarkaa Lammaffaa, Qophaa’inaafi Koollejjiiif. Finfinnee: Aster Nega Publishing Enterprise.

Getaachoo Rabbirraa. (2008). **Furtuu**: Seerluga Afaan Oromoo kutaa 9fi10. Finfinnee: Kuraz International Publishing Enterprise.

----- . (2011). **Furtuu**: Seerluga Afaan Oromoo Kutaa 9fi 10. Finfinnee: Kurraz International Publishing Enterprise

Http: Ilen. Wikipedia. Org/ wiki/ Data analysis (20/12/2009)

Laurel, J.B. (2000). **The Structure Of ModernEnglish**: A Linguistic Introduction. John Benjamins Publishing Company.

Marla Yoshida. (2012). **“Syllable Structure And Consonant Clusters**: Teaching English As a Foreign Language.” Waraqaa Qorannoo Sagantaa Sertifikeetiif, University Of California Irvine Extension International Programs, (kan hinmaxxaffamne).

Tafarii Ayyaanaa Focaa .(1998). **New Systematic Book Series**: Afaan Oromoo Kutaa 7-10. Finfinnee: Aster Nega Publishing EnterPrise.

----- .(2005). **Afaan Orommoo 7-10. Finfinnee**: Aster Nega Publishing EnterPrise.

Tafarii Shifarraa, etal .(2003). **Aanaa Warra Jaarsootti Haala Adeemsa Sirnoota Adda Addaa**. Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Warra Jaarsoo, (kan hinmaxxanfamne).

Xilahun Gamtaa .(1995). **Seera Afaan Oromoo**. Finfinnee:

Yuliati (2014).(International Journal Of Social Science And Humanity) Final Consonan Cluster

Simplification by Indonesian Learners of English And Its Intelligibility In International Context.

Dabalee A

Gaafilee Af-gaaffii Qophaa'an

YUUNIIVARSIITII FINFINNEE

KOOLLEJJII NAMOOMAA, QOO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI
QUNNAAMTII, MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF FOOKILOORII

Qorataan barataa afaan Oromoo digirii 2ffaa gamisaan guuttachuuf qorannoo kana kan gaggeessu yoo ta'u, kaayyoon qorannoo kanaa sagaleewwan afaan Oromoo wal faana hiriiruun irra buta uumaniifi kan hinuumne, irra buta uumuu keessatti jalqaba, lammaffaarra, jalqabaafi lammaffaarrafi tokkon tokkoon dhamsagoota dubbifamaa jecha gedduutti irra buta uumuudhaaf jalqabarra hiriiranitti aananii dhamsagoota dubbifamaa galaniifi kanneen lammaffaarra hiriiran dursanii kan hiriiran adda baasuudha. Kun immoo caas-luga afaanichaa hubachuuf bu'aa qaba. Kana galmaan ga'uuf immoo odeeffannoon odeef-kennitoonni laatan murteessaadha. Kanaaf, odeeffannoo kana akka naaf laattan abdachaa odeeffannoo kana sassaabdanii naaf laachuu keessaniif durseen isin galateeffadha.

Kutaa 1.

Odeeffannoo walii gala

1. Iddoo jireenyaa, aanaa ----- ganda-----
2. Umrii-----
3. Koorniyaa-----
4. Sadarkaa barumsaa-----
5. Gahee hojii-----

Dabalee B

Jechoota afaan Oromoo bu'uuraa irra buta of keessaa qabaniifi hawaasni naannoo keessanii
dhimma itti ba'an hanga dandeessan walitti qabuun barreeffamaan gabaasa.

Kanneen armaan gaditti tarraa’an kun sagaleewwan/ dhamsagoota Afaan Oromoo haala armaan gaditti kaa’aman kanaan jecha gedduutti walfaana hiriiranii irra buta uumuu kan hindandeenyeedha.

/cb/	/db/	/fb/	/gb/
/hb/	/jb/	/kb/	/qb/
/sb/	/tb/	/wb/	/xb/
/yb/	/bc/	/bf/	/bg/
/bh/	/bk/	/bm/	/bn/
/bq/	/bt/	/bw/	/by/
/dc/	/fc/	/gc/	/hc/
/jc/	/kc/	/lc/	/mc/
/qc/	/sc/	/tc/	/wc/
/xc/	/yc/	/cd/	/cf/
/cg/	/ch/	/cj/	/ck/
/dj/	/dk/	/dl/	/dm/
/dn/	/dq/	/dr/	/ds/
/dt/	/dw/	/dx/	/dy/
/gf/	/hf/	/jf/	/qf/
/sf/	/tf/	/wf/	/xf/
/yf/	/fg/	/fh/	/cl/
/cm/	/cn/	/cq/	/cr/
/cs/	/ct/	/cw/	/cx/
/cy/	/fd/	/hd/	/jd/
/kd/	/qd/	/sd/	/td/

/wd/	/xd/	/yd/	/df/
/dg/	/dh/	/fj/	/fl/
/fm/	/fn/	/fr/	/fw/
/fx/	/fy/	/hg/	/jg/
/kg/	/qg/	/sg/	/tg/
/wg/	/xg/	/yg/	/gh/
/gj/	/gk/	/gl/	/gm/
/gq/	/gr/	/gt/	/gw/
/gx/	/gy/	/jh/	/kh/
/lh/	/mh/	/nh/	/qh/
/rh/	/sh/	/th/	/wh/
/xh/	/yh/	/hj/	/hk/
/hl/	/hm/	/hn/	/hq/
/hr/	/hs/	/ht/	/hw/
/hx/	/hy/	/kj/	/kf/
/mj/	/qj/	/sj/	/tj/
/wj/	/xj/	/yj/	/jk/
/jl/	/jm/	/jn/	/jq/
/jr/	/js/	/jt/	/jw/
/jx/	/jy/	/mk/	/qk/
/tk/	/wk/	/xk/	/yk/
/kl/	/km/	/kn/	/kq/
/kr/	/kw/	/kx/	/ky/
/ml/	/nl/	/ql/	/rl/
/sl/	/tl/	/wl/	/xl/

/yl/	/ln/	/lr/	/ls/
/lw/	/chx/	/ly/	/nm/
/qm/	/sm/	/tm/	/wm/
/xm/	/ym/	/mq/	/br/
/mw/	/mx/	/my/	/sn/
/tn/	/wn/	/xn/	/yn/
/nr/	/nw/	/ny/	/sq/
/tq/	/wq/	/xq/	/yq/
/qr/	/qt/	/qw/	/qx/
/qy/	/sr/	/tr/	/wr/
/xr/	/yr/	/rw/	/ry/
/ts/	/ws/	/xs/	/ys/
/sw/	/sy/	/wt/	/xt/
/yt/	/tw/	/tx/	/ty/
/csh/	/dsh/	/fsh/	/gsh/
/hsh/	/jsh/	/ksh/	/lsh/
/nsh/	/qsh/	/wx/	/chy/
/yx/	/tsh/	/wsh/	/xsh/
/ysh/	/shb/	/shc/	/shd/
/shf/	/shg/	/xw/	/yw/
/wy/	/shj/	/shk/	/shl/
/shm/	/shn/	/shq/	/shr/
/shs/	/sht/	/shw/	/shx/
/shy/	/bdh/	/cdh/	/ddh/
/fdh/	/gdh/	/hdh/	/jdh/

/kdh/	/ldh/	/mdh/	/rdh/
/sdh/	/tdh/	/wdh/	/xdh/
/ydh/	/dhb/	/dhc/	/dhd/
/dhf/	/dhg/	/dhh/	/dhj/
/dhk/	/dhl/	/dhm/	/dhn/
/dhq//	/dhr/	/dhs/	/dht/
/dhw/	/dhx/	/dhg/	/bny/
/cny/	/dny/	/fny/	/gny/
/hny/	/jny/	/kny/	/lny/
/mny/	/nny/	/qny/	/rny/
/sny/	/tny/	/wny/	/xny/
/yny/	/nyb/	/nyc/	/nyd/
/nyf/	/nyg/	/nyh/	/nyj/
/nyk/	/nyl/	/nym/	/nyn/
/nyq/	/nyr/	/nys/	/nyt/
/nyw/	/nyx/	/nyy/	/bph/
/cph/	/dph/	/fph/	/gph/
/hph/	/jph/	/kph/	/mph/
/nph/	/qph/	/sph/	/tph/
/wph/	/xph/	/yph/	/phb/
/phc/	/phd/	/phf/	/phg/
/phh/	/phj/	/phk/	/phl/
/phm/	/phn/	/phq/	/phr/
/pht/	/phw/	/phx/	/phy/
/bch/	/xy/	/dch/	/fch/

/gch/	/hch/	/jch/	/kch/
/mch/	/qch/	/sch/	/tch/
/wch/	/xch/	/ych/	/chb/
/chc/	/chd/	/chf/	/chg/
/chh/	/chj/	/chk/	/chl/
/chm/	/chn/	/chq/	/chr/
/chs/	/cht/	/chw/	